

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ОСНОВИ ДЕМОГРАФІЇ

Навчально-методичний посібник

Харків – 2014

УДК 314(075.8)
ББК 60.7я73
О-75

Рецензенти:

Л. М. Хижняк – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

В. Л. Погрібна – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри політології та соціології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків.

*Затверджено до друку рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 1 від 29 жовтня 2014 р.)*

Основи демографії : навчально-методичний посібник / укл. І. І. Шеремет. –
О-75 Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 56 с.

Навчально-методичний посібник містить програму курсу, тематичний план, програму семінарських занять, а також включає усі необхідні матеріали для організації самостійної роботи студентів: списки рекомендованої літератури, методичні вказівки до виконання письмових робіт, контрольні питання за програмою курсу.

УДК 314(075.8)
ББК 60.7я73

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2014
© Шеремет І. І., укл., 2014
© Дончик І. М., макет обкладинки, 2014

ЗМІСТ

Мета і завдання курсу.....	4
Навчальний план курсу.....	5
Форми оцінювання.....	6
Анатований зміст курсу.....	7
Питання для обговорення на семінарських заняттях.....	15
Фондова лекція з курсу «Основи демографії» на тему «Шлюб і сім'я».....	28
Методичні вказівки до написання письмових робіт.....	44
Контрольні питання за програмою курсу.....	50
Глосарій.....	52

МЕТА І ЗАВДАННЯ КУРСУ

Метою курсу є оволодіння студентами знаннями основ демографії; вміннями та навичками розуміння і використання демографічних показників при поясненні особливостей демографічної ситуації в країні, регіоні, в світі та тенденцій її зміни.

У результаті вивчення курсу студенти мають:

- опанувати головними теоретичними та аксіологічними парадигмами демографії;
- отримати уявлення про основні напрями демографічних досліджень, про теоретичні основи демографічного прогнозування та демографічної політики;
- отримати необхідні знання для розуміння демографічних проблем своєї країни, регіону, світу та оцінювання їх гостроти та перспективи, можливих соціальних наслідків;
- засвоїти сутність методів аналізу статистичних показників та демографічної інформації;
- одержати знання в галузі соціологічного аналізу демографічних процесів та сімейної поведінки.

У результаті вивчення курсу «Основи демографії» студент повинен знати систему понять демографічної науки, вміти використовувати їх при аналізі демографічної ситуації в країні чи регіоні; ознайомитися з різними точками зору та концепціями теоретичного характеру в демографічній науці.

НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН КУРСУ

Назви модулів і тем	Кількість лекційних годин	Кількість годин семінарських занять
Модуль 1. Демографія – наука про відтворення населення		
<i>Тема 1.</i> Демографія як наука про відтворення населення	2	2
<i>Тема 2.</i> Історія демографічної думки в Україні	2	2
<i>Тема 3.</i> Джерела інформації про населення та демографічні процеси	4	4
<i>Тема 4.</i> Чисельність та структура населення земної кулі, частин світу, України	4	2
Разом за модулем 1	12	10
Модуль 2. Природний рух населення		
<i>Тема 5.</i> Шлюб і сім'я	2	2
<i>Тема 6.</i> Народжуваність у демографічному вимірі	2	2
<i>Тема 7.</i> Репродуктивна поведінка	6	6
<i>Тема 8.</i> Смертність у демографічному вимірі	4	4
<i>Тема 9.</i> Самозбережувальна поведінка	2	2
<i>Тема 10.</i> Відтворення населення та його історичні типи	2	2
Разом за модулем 2	18	18
Модуль 3. Механічний рух населення		
<i>Тема 11.</i> Міграція населення	4	4
<i>Тема 12.</i> Основи прогнозування демографічних процесів	2	4
Разом за модулем 3	6	8
Усього годин	36	36

ФОРМИ ОЦІНЮВАННЯ

Оцінка з курсу виставляється на основі результатів контрольної роботи, підготовки та захисту доповіді й участі в обговоренні питань, які виносяться на семінари.

Навчальний курс складається з трьох модулів і вивчається протягом IV семестру.

Передбачаються такі форми контролю знань.

Форми контролю знань	Максимальна оцінка
Участь у дискусіях	10 балів
Виконання контрольної роботи	20 балів
Доповідь на підсумковій конференції	20 балів
Підсумкова екзаменаційна робота	40 балів

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності протягом семестру	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи (проекту), практики	для заліку
90–100	A	відмінно	зараховано
80–89	B	добре	зараховано
70–79	C	добре	зараховано
60–69	D	задовільно	зараховано
50–59	E	задовільно	зараховано
1–49	FX	незадовільно (з можливістю повторного складання)	не зараховано

АНАТОВАНИЙ ЗМІСТ КУРСУ

МОДУЛЬ 1

ДЕМОГРАФІЯ – НАУКА ПРО ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

Тема 1. Демографія як наука про відтворення населення

Історія виникнення, сучасний стан, перспективи розвитку демографії. Населення як об'єкт вивчення багатьох наук: демографії, політичної економії, соціології, психології, етнографії, історії, медицини та ін. (див. табл. 1). Специфічне поняття населення в демографії. Рух як невід'ємна ознака і спосіб існування населення. Різновиди руху населення, їх характеристика. Населення та суспільство.

Предмет демографії: відтворення населення в його суспільно-історичній обумовленості. Відтворення населення як безперервна зміна поколінь.

Демографічні явища та процеси: народжуваність, смертність, шлюбність. Взаємозв'язок демографічних процесів з усіма іншими суспільними процесами. Головні поняття та категорії демографії: демографічний процес, демографічна подія, демографічне явище, демографічний стан, демографічна ситуація або демографічна обстановка, демографічна поведінка, демографічна установка, якість населення, когорта та інші.

Населення – центральна категорія системи знань про населення. Особливості поняття населення в демографії. Рух як невід'ємна ознака і спосіб існування населення. Різновиди руху населення, їх характеристика.

Табл. 1. Система наукових знань про населення

Загальна теорія населення						
Філософія			Політична економія			
Структура системи знань про населення						
Економіка населення		Демографія (система демографічних наук)			Географія населення	
Соціологія населення		Генетика населення			Екологія населення	
Суміжні з демографією науки						
Соціологія	Історія	Економіка праці	Етнографія	Соціальна психологія	Соціальна гігієна	Геронтологія

Демографія як самостійна суспільна наука, її взаємозв'язок з іншими суспільними науками.

Методи демографії: статистичні, математичні, соціологічні. Демографія як система демографічних наук.

Предмет соціологічної демографії – демографічна поведінка сім'ї, особистості, соціальних груп.

Загальна теорія населення, її характеристика. Характеристика економіки населення як наукового напрямку. Характеристика соціології населення як наукового напрямку. Характеристика екології населення як наукового напрямку. Характеристика географії населення як наукового напрямку. Характеристика генетики населення як наукового напрямку.

Демографія – центральна частина системи знань про населення, її характеристика, взаємозв'язок з іншими суспільними науками.

Тема 2. Історія демографічної думки в Україні

Формування демографічної думки в Україні у XVIII сторіччі. Фундатор демографії в Україні – Климентій Зиновіїв, його енциклопедія способу життя українського народу того часу.

Ідеї Г. І. Новицького.

Праці І. К. Кирилова та Г. Ф. Юнкера у 20–30-ті роки XVIII сторіччя.

Роботи О. І. Ригельмана наприкінці 60-х років XVIII ст., обрахування ним чисельності населення. Метод політичної арифметики О. І. Ригельмана.

Ревізія 1763–1764 років – важливий чинник у становленні демографічної думки в Україні.

Генеральне описання Лівобережної України 1765–1769 років, проведене за ініціативою П. О. Румянцева, основні досягнення. «Наказ» Катерини II 1767 року. Внесок в розвиток демографічної думки М. М. Мотоніса та Г. В. Козицького.

Перша в Україні статистико-економічна та етнографічна анкета (1779 р.) Ф. І. Туманського, його вимоги до збирання статистичних даних, практичне та наукове значення демографічної частини анкети.

«Топографічне описання Харківського намісництва з історичним звідомленням про відбулі у цій країні з найдавніших часів зміни...» В. І. Крамаренка.

Демографічна думка в Україні в XIX – на початку XX сторіччя переживає процес становлення. Найрозвиненішою частиною демографічних знань була демографія у вузькому розумінні, спрямована переважно на вивчення природного руху населення. Меншою мірою були вивчені питання міграції та соціальної мобільності, їх роль як опосередковуючої ланки в процесах шлюбності, народжуваності та смертності.

Вчені розглядали демографію як одну з галузевих статистик (О. О. Руслов, К. Г. Воблій) або зводили статистику як самостійну науку, що має свій власний предмет дослідження, до «статистики населення й моралі» (М. В. Птуха). За цей час було нагромаджено чимало оригінальних ідей і систематизовано великий за обсягом емпіричний матеріал. Творчість М. А. Маркевича, та його основні гіпотези.

Творчість О. В. Яблоновського, його гіпотези про загальний характер заселення українських земель та чисельність їх населення, його політичні висновки.

Творчість М. О. Максимовича, його виступ проти експансіоністських поглядів М. П. Погодіна. Дискусія з проблем демографічної історії Східної України у XIV–XVI сторіччях (М. О. Максимович, О. В. Яблоновський, М. В. Владимирський-Буданов).

Роль праць земських статистів в розвитку демографічного знання в Україні XIX сторіччя.

Дослідження соціолого-демографічного характеру на початку XIX сторіччя в Україні. Ідеї В. Н. Каразіна щодо вивчення природного приросту населення в станово-соціальних групах.

Теоретичні проблеми вивчення населення в Харківському університеті (І. М. Ланг, А. Ф. Павловський, І. І. Срезневський, О. П. Рославський-Петровський).

Київська школа статистики у другій половині 1840–1850-х років, яка на той час посіла провідні позиції в розвитку вітчизняної демографії. Головні теоретичні тези цієї школи (Д. П. Журавський, М. Х. Бунге, Г. П. Галаган, В. В. Тарковський). Розвиток комплексного підходу до вивчення населення у працях М. І. Зібера.

Демографічні проблеми у працях І. Я. Франка, П. А. Грабовського. Методологічні розробки і конкретні дослідження соціал-гігієністів (А. І. Якобія, М. С. Уварова, М. І. Тезякова, П. М. Діатропова) у другій половині XIX сторіччя, їхнє значення для розгортання медико-демографічних досліджень.

Розвиток демографічної думки в Україні за радянської доби. Наукові дослідження в Україні у 20–30-ті роки були зосереджені переважно у трьох центрах: Інституті демографії (заснованого 1919 року) АН УРСР, відділі демографії ЦСУ УРСР, згодом Управлінні народногосподарського обліку Держплану УРСР, а також системі науково-дослідних установ і підрозділів соціально-гігієнічного профілю Наркомату охорони здоров'я УРСР. Проблематика демографічних досліджень в Україні (М. В. Птуха, А. П. Хоменко, Ю. О. Корчак-Чепурківський, С. А. Томілін).

Демографічні дослідження в Україні в 60-ті роки.

Сучасні демографічні дослідження в Україні: головні напрямки розвитку демографічної думки в Україні сьогодні.

Тема 3. Джерела інформації про населення та демографічні процеси

Види джерел інформації: переписи населення, поточний облік демографічних подій, списки і реєстри населення, соціальні обстеження населення.

Переписи населення, їх мета й основні принципи проведення, історія перепису населення в світі і в нашій країні.

Історія розвитку переписів населення в світі, в Україні. Історія розвитку ревізій у Росії, їх роль у становленні й удосконаленні обліку населення.

Всеагальний перепис населення 1897 року. Переписи населення у радянський період. Особливості першого наукового зорганізованого перепису населення Петрограда 2 червня 1918 року.

Характеристика першого перепису населення країни 28 серпня 1920 року.

Перший перепис міського населення країни у березні 1920 року та перший Всесоюзний перепис населення 17 грудня 1926 року, науковий та практичний внесок.

«Заарештований» перепис 1937 року та перепис 1938 року, їх значення для розвитку статистичної теорії, методології та організації проведення переписів.

Повоєнні переписи, їх характеристика. Останній Всесоюзний перепис населення СРСР, який було проведено 12 січня 1989 р.

Перший перепис населення в незалежній Україні 2001 року.

Категорії населення, яке враховується у ході перепису: наявне населення, постійне населення. Дата перепису та «критичний» момент перепису. Використання вибіркового методу при переписах населення. Мікропереписи. Публікація матеріалів перепису населення.

Поточний облік демографічних подій. Публікація статистичних даних.

Картотеки, реєстр населення, характеристика особливостей ведення реєстрів.

Обстеження населення та їх класифікація. Анамнестичне обстеження населення. Вивчення суспільної думки як джерело демографічної інформації.

Тема 4. Чисельність та структура населення земної кулі, частин світу, України

Чисельність населення – моментний показник. Значення урахування адміністративно-територіальних кордонів та моменту часу в порівняльному аналізі змін чисельності населення.

Чисельність населення Землі, частин світу, найбільших країн. Основні тенденції її змін за останні десятиріччя.

Демографічний вибух. Депопуляція. Основні типи структури населення. Демографічні та недемографічні структури населення.

Структура населення за статтю – показники та динаміка за віком.

Вік та структура населення за віком. Вік як демографічна та соціологічна змінна, особливості її визначення. Взаємозв'язок статево-вікової структури населення та демографічних процесів. Вплив змін статево-вікової структури населення на інші соціальні структури та процеси. Тенденції зміни статево-вікової структури населення в світі, Україні.

Демографічне старіння населення: сутність, причини, види. Демографічне старіння та його економічні, психологічні, соціальні, політичні та інші наслідки. Старіння населення та завдання соціальної політики.

Структура населення за шлюбним та сімейним станом. Аналіз шлюбної структури населення за матеріалами переписів населення. Фактори шлюбності. Шлюбність, шлюбний стан, шлюбний ринок, шлюбне коло, шлюбна поведінка.

МОДУЛЬ 2 ПРИРОДНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ

Тема 5. Шлюб і сім'я

Шлюб. Шлюбність і шлюбний стан. Шлюбний ринок, шлюбне коло, шлюбний вибір. Шлюбна поведінка. Статева поведінка. Зміни у шлюбній поведінці. Припинення шлюбу: овдовіння, розлучуваність.

Типи сімейних організацій та сімей. Сім'я і хатнє господарство. Особисті або приватні та колективні хатні господарства. Вивчення сім'ї в переписах населення. Тенденції та фактори зміни сім'ї в Україні та інших країнах. Сім'я в умовах глобалізації. Сімейний склад населення. Головні процеси, що впливають на демографічний розвиток сім'ї. Демографічний аналіз шлюбності. Динаміка шлюбності в Україні. Сім'я як соціальний інститут: характеристика, ознаки, функції. Демографічний розвиток сім'ї, життєвий цикл сім'ї. Типи сімейних організацій та сімей. Сімейна політика держави. Молода сім'я в українському суспільстві. Сім'я у XXI столітті, тенденції розвитку.

Тема 6. Народжуваність у демографічному вимірі

Демографічне поняття народжуваності. Народжуваність й плодовитість. Природна народжуваність. Загальний коефіцієнт народжуваності. Вікові коефіцієнти народжуваності. Сімейна та зовнішньосімейна народжуваність. Показники народжуваності за чергою народження дітей у матері.

Тенденції рівня народжуваності в світі, різних країнах світу, в країнах СНГ, Україні, регіонах країни, соціальних та етнічних групах населення. Демографічний перехід та демографічна революція. Фактори народжуваності. Методи вивчення факторів народжуваності: статистичні та соціологічні. Історія дослідження факторів народжуваності в Україні.

Тема 7. Репродуктивна поведінка

Репродуктивна поведінка, поняття, структура. Репродуктивні цінності, потреби, установки, мотиви, норми. Зниження народжуваності до рівня масової малодітності як *результат* зміни структури соціальних цінностей та норм в індустріальній культурі. Дослідження репродуктивної поведінки в нашій країні та за кордоном. Концепції, які пояснюють причини масової малодітності в сучасному індустріальному суспільстві. Планування сім'ї.

Тема 8. Смертність у демографічному вимірі

Демографічне поняття смертності. Показники смертності. Загальний коефіцієнт смертності. Смертність немовлят – поняття показники, соціальне значення.

Тенденції та фактори рівня смертності та середньої тривалості життя в світі, СРСР, Україні, інших країнах. Фактори диференціації рівнів смертності. Чоловіча смертність – загальні та специфічні причини. Соціальний прогрес та зміни структури смертності за причинами смерті.

Епідеміологічний перехід – сутність та особливості прояву в нашій країні. Смертність за причинами смертності. Фактори зміни структури причин смертності. Динаміка смертності в Україні.

Тема 9. Самозбережувальна поведінка

Самозбережувальна поведінка – поняття, структура. Самозбережувальна поведінка як фактор продовження життя. Вивчення самозбережувальної поведінки в дослідженні факторів тривалості життя. Дослідження самозбережувальної поведінки в нашій країні та за кордоном.

Тема 10. Відтворення населення та його історичні типи

Зростання та убування населення та його відтворення – загальне та відмінне в поняттях. Статевовікова структура населення та природний приріст.

Відтворення населення – поняття, сутність. Показники відтворення населення. Типи відтворення населення.

Демографічний перехід – поняття, сутність. Стадії демографічного переходу. Модифікації концепції демографічного переходу та їх зміст. Демографічна рівновага, демографічний гомеостазис, демографічний механізм, демографічні відносини. Історичні типи відтворення населення: архетип, традиційний, сучасний. Демографічні революції та їх зміст. Демографічний вибух: причини та наслідки. Тип та режим відтворення населення. Тенденції відтворення населення в світі, СРСР, Україні, інших країнах.

МОДУЛЬ 3

МЕХАНІЧНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ

Тема 11. Міграція населення

Міграція – теоретичні уявлення. Класифікація міграції. Етапи розвитку міграційних процесів. Міграційні потоки та міграційні когорти. Міграційна поведінка, міграційна установка, міграційна мотивація. Міграція як просторова самоорганізація населення. Приживаність населення. Міграція та відтворення населення. Вимірювання міграцій населення. Міграції в Україні.

Тема 12. Основи прогнозування демографічних процесів

Демографічний прогноз: поняття, характеристика. Класифікація демографічних прогнозів: за зміною прогнозного горизонту; за цілями прогнозування.

Роль демографічних прогнозів в економічному та соціальному плануванні розвитку.

Взаємозв'язок демографічного та соціального прогнозування. Класифікація демографічних прогнозів – аналітичні прогнози, нормативні прогнози, прогнози-застереження, функціональні прогнози. Основні методи демографічного прогнозування.

Досвід демографічного прогнозування в Росії, в СРСР, в Україні. Демографічні прогнози ООН.

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ НА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТТЯХ

План семінарського заняття

з теми 1

«Система знань про населення, демографія як наука про відтворення населення»

1. Система знань про населення та її структура.
2. Населення – центральна категорія системи знань про населення.
3. Загальна теорія населення, її головні функції та наукові проблеми. Предмет загальної теорії населення.
4. Загальнометодологічні науки в системі знань про населення – філософія і політична економія.
5. Окремі науки й наукові напрями, які вивчають населення, їх завдання, предметні царини.
6. Демографія – центральна частина системи знань про населення.
7. Структура системи демографічних наук.
8. Різновиди руху населення.
9. Дві точки зору на предмет демографії. Методи та мова демографії.
10. Місце демографії в системі наук.
11. Прикладні демографічні дослідження.
12. Головні поняття й категорії демографії.

Література

1. Антонов А. И. Микросоциология семьи / А. И. Антонов. – М., 1998.
2. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М., 1996.
3. Борисов В. А. Демография : учебник для вузов / В. А. Борисов. – М., 1999 ; 2-е изд. – М., 2001.
4. Валентей Д. И. Основы демографии / Д. И. Валентей, А. Я. Кваша. – М., 1989.
5. Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество: История, современность, взгляд в будущее / А. Г. Вишневский. – М., 1982.
6. Демография: современное состояние и перспективы развития : учебное пособие / под ред. Д. И. Валентея. – М., 1997.
7. Демографический энциклопедический словарь. – М. : Статистика, 1985.
8. Курс демографии / под ред. А. Я. Боярского. – М., 1985.
9. Население мира : демографический справочник / сост. В. А. Борисов. – М., 2000.
10. Прибиткова І. М. Основи демографії / І. М. Прибиткова. – К. : Артк, 1996.

11. Современная демография / под ред. А. Я. Кваши, В. А. Ионцева. – М., 1995.
12. Статистика населения с основами демографии. – М., 1990.

**План семінарського заняття
з теми 2
«Історія демографічної думки в Україні»**

1. Формування демографічної думки в Україні у XVIII сторіччі.
2. Статистико-економічна та етнографічна анкета Ф. І. Туманського.
3. Вітчизняна пам'ятка статистико-демографічної думки XVIII сторіччя «Найновітніше оповідне землеописання».
4. Дискусія М. О. Максимовича з М. П. Погодіним з проблем демографічної історії Східної України.
5. Демографічна політика уряду Катерини II.
6. Виникнення економічної демократії – новий етап у становленні демографічної думки в Україні у XIX сторіччі.
7. Розвиток комплексного підходу до вивчення населення у працях М. І. Зібера.
8. Демографічні проблеми у творах І. Я. Франка, П. А. Грабовського.
9. Праці українських соціал-гігієністів у другій половині XIX – на початку XX сторіччя.
10. Виникнення етнічної демографії. Праці А. І. Якобія.
11. Теоретичні проблеми демографії у працях Т. Р. Рильського.
12. Досягнення демографічної думки у 20–30-ті роки (праці М. В. Птухи, Ю. О. Корчак-Чепурківського, А. П. Хоменка, С. А. Томіліна).
13. Сучасні демографічні дослідження в Україні: головні напрямки розвитку демографічної думки.

Література

1. Антонов А. И. Микросоциология семьи / А. И. Антонов. – М., 1998.
2. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М., 1996.
3. Багалеи Д. И. Очерки колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д. И. Багалеи. – М., 1887. – Т. 1.
4. Багалеи Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1805) : в 2 т. / Д. И. Багалеи, Д. Б. Миллер. – Х., 1905–1912.
5. Борисов В. А. Демография : учебник для вузов / В. А. Борисов. – М., 1999 ; 2-е изд. – М., 2001.
6. Валентей Д. И. Основы демографии / Д. И. Валентей, А. Я. Кваша. – М., 1989.
7. Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество: История, современность, взгляд в будущее / А. Г. Вишневский. – М., 1982.

8. Демография: современное состояние и перспективы развития : учебное пособие / под ред. Д. И. Валентя. – М., 1997.
9. Демографический энциклопедический словарь. – М. : Статистика, 1985.
10. Крикун М. Т. Висвітлення демографічного розвитку Правобережної України другої половини XVII–XVIII сторіччя в дослідженнях радянських істориків / М. Т. Крикун // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1983. – Вид. 19.
11. Крикун М. Т. Документальные источники по истории населения Правобережной Украины кануна и периода освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. / М. Т. Крикун // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979.
12. Курс демографии / под ред. А. Я. Боярского. – М., 1985.
13. Маркевич Н. А. История Малороссии / Н. А. Маркевич. – К., 1843. – Т. 5.
14. Маркевич Н. А. Народонаселение Полтавской губернии / Н. А. Маркевич. – К., 1855.
15. Махнова Г. П. Численность и удельный вес украинского населения СССР в 1795–1959 гг. / Г. П. Махнова // История СССР. – 1965. – № 1.
16. Население мира : демографический справочник / сост. В. А. Борисов. – М., 2000.
17. Перковский А. Л. Дореволюционная демография на Украине / А. Л. Перковский // Серия «Народонаселение». – Вып. 32 : Прошлое и настоящее демографии. – М., 1980.
18. Перковский А. Л. Развитие демографии как науки / А. Л. Перковский // Становление и развитие советской экономической науки на Украине (1917–1937 годы). – К., 1983. – С. 245–259.
19. Перковский А. Л. Формирование демографической мысли на Украине в XVIII в. / А. Л. Перковский // Проблемы исторической демографии в СССР : сб. науч. тр. – К., 1988. – С. 62–74.
20. Прибиткова І. М. Основи демографії / І. М. Прибиткова. – К. : Артес, 1996.
21. Современная демография / под ред. А. Я. Кваши, В. А. Ионцева. – М., 1995.
22. Статистика населения с основами демографии. – М., 1990.
23. Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР / Б. Ц. Урланис. – М., 1974.
24. Шаблій Є. А. Статистична думка на Україні в період імперіалізму / Є. А. Шаблій // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1970. – Вип. 11.

**План семінарського заняття
з теми 3**

«Джерела інформації про населення і демографічні процеси»

1. Джерела демографічної інформації та їх класифікація.
2. Історія розвитку перепису населення.
3. Переписи населення: характеристика, правила їх проведення, вимоги до перепису населення.
4. Соціально-демографічне обстеження населення 1985 року.
5. Обстеження населення та їх класифікація.
6. Поточний облік демографічних подій.
7. Поточний облік міграції населення.
8. Реєстр населення.

Література

1. Борисов В. А. Демографія / В. А. Борисов. – М. : Пота Бене, 2003.
2. Боярский А. Я. Переписи населения в капиталистических странах / А. Я. Боярский. – М., 1938.
3. Газулов А. И. Переписи населения земного шара / А. И. Газулов. – М., 1970.
4. Народонаселение : энциклопедический словарь. – М., 1994.
5. Прибиткова І. М. Основи демографії / І. М. Прибиткова. – К. : Артек, 1996.
6. Урланис Б. Ц. Народонаселение: исследование, публикации / Б. Ц. Урланис. – М., 1976.
7. Урланис Б. Ц. Рост населения в Европе / Б. Ц. Урланис. – М., 1941.
8. Шелестов Д. И. Демография: история и современность / Д. И. Шелестов. – М., 1983.

План семінарського заняття

з теми 4

«Чисельність та структура населення»

1. Наявне, постійне та юридичне населення.
2. Характеристика темпів зростання чисельності населення в різних країнах світу.
3. Поняття депопуляції.
4. Структура населення за статтю, характеристика.
5. Фактори впливу на статеву структуру населення.
6. Вікова структура населення, характеристика. Зв'язок з режимом відтворення населення. Типи взаємодії.

7. Демографічне старіння населення.
8. Шлюбна структура населення. Шлюбно-вікова структура населення.

Література

1. Борисов В. А. Демография / В. А. Борисов. – М. : Пота Бене, 2003.
2. Борисов В. А. Брачность и рождаемость в России: демографический анализ / В. А. Борисов, А. Б. Синельников. – М. : НИИ семьи, 1995.
3. Боярский А. Я. Население и методы его изучения / А. Я. Боярский. – М., 1975.
4. Демографический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1985.
5. Население мира : демографический справочник. – М. : Мысль, 1989.
6. Никитенко В. В. Демографический анализ поколений / В. В. Никитенко. – М., 1979.
7. Семья на пороге третьего тысячелетия. – М., 1995.
8. Современная демография / под ред. А. Я. Кваши, В. А. Ионцева. – М. : Изд-во МГУ, 1995.
9. Пирожков С. И. Демографические процессы и возрастная структура населения / С. И. Пирожков. – М., 1990.

План семінарського заняття

з теми 5

«Шлюб і сім'я»

1. Шлюб, шлюбність і шлюбний стан.
2. Шлюбний ринок, шлюбне коло, шлюбний вибір.
3. Шлюбна та статева поведінка, зміни в шлюбній поведінці в процесі переходу до сучасного типу відтворення населення.
4. Припинення шлюбу: овдовіння та розлучуваність.
5. Сім'я і її життєвий цикл.
6. Типи сімейних організацій та сімей.
7. Сім'я та хатнє господарство.
8. Сімейний склад населення.
9. Головні процеси, що впливають на демографічний розвиток сім'ї.
10. Демографічний аналіз шлюбності та розлучуваності.
11. Проблеми молодого сім'ї.
12. Динаміка шлюбності в Україні у ХХ–ХХІ ст.

Література

1. Антонов А. И. Кризис семьи и пути его преодоления : научный доклад / А. И. Антонов, В. А. Борисов. – М., 1990.

2. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М. : Изд-во МГУ ; Изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братья Карич»), 1996. – 304 с.
3. Борисов В. А. Перспективы рождаемости / В. А. Борисов. – М., 1976.
4. Брачность, рождаемость, семья за три века : сб. ст. / под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – М., 1979.
5. Вишневский А. Г. Демографическая революция / А. Г. Вишневский. – М., 1976.
6. Волков А. Г. Семья – объект демографии / А. Г. Волков. – М., 1986.
7. Голод С. И. Молодая семья / С. И. Голод // Молодежь и современность. – Л., 1975.
8. Голод С. И. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты / С. И. Голод. – Л., 1984.
9. Голод С. И. Трансформация семьи: суть и проблемы / С. И. Голод // Современные проблемы воспроизводства населения. – Рига, 1980.
10. Городская и сельская семья. – М., 1987.
11. Жизнедеятельность семьи. Тенденции и проблемы / отв. ред. А. И. Антонов. – М. : Наука, 1990. – 128 с.
12. Переведенцев В. И. Воспроизводство населения и семья / В. И. Переведенцев // Социологические исследования. – 1982. – № 2.
13. Струмилин С. Г. К проблеме рождаемости в рабочей среде / С. Г. Струмилин // Струмилин С. Г. Избранные произведения : в 5 т. – М., 1964. – Т. 3.
14. США: проблемы семьи. – М., 1990.

План семінарського заняття

з теми 6

«Народжуваність у демографічному вимірі»

1. Народжуваність у демографічному вимірі.
2. Плідність як біологічне підґрунтя народжуваності.
3. Продуктивність шлюбу.
4. Вимірювання народжуваності: загальні та інтервальні коефіцієнти.
5. Стандартизовані коефіцієнти та індекси народжуваності.
6. Сумарний коефіцієнт народжуваності.
7. Демографічний перехід та демографічна революція.
8. Динаміка народжуваності в світі, різних країнах світу, в Україні.

Література

1. Антонов А. И. Социология рождаемости / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М., 1980.

2. Бедный М. С. Мальчик или девочка? (Медико-демографический анализ) / М. С. Бедный. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М., 1987 ; 1-е изд. – М., 1980.
3. Белова В. А. Число детей в семье / В. А. Белова. – М., 1975.
4. Белова В. А. Статистика мнений в изучении рождаемости / В. А. Белова, Л. Е. Дарский. – М., 1972.
5. Борисов В. А. Перспективы рождаемости / В. А. Борисов. – М., 1976.
6. Брачность, рождаемость, семья за три века. – М., 1979.
7. Вишневский А. Г. Демографическая революция / А. Г. Вишневский. – М., 1976.
8. Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество: История, современность, взгляд в будущее. – М., 1982.
9. Гудзеватый Я. Н. Программы контроля над рождаемостью в развивающихся странах. – М., 1969.
10. Демографическое развитие Украинской ССР. – К., 1977.
11. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки. Складові, напрями, протидії. – К. : Ін-т економіки НАН України, 2005.
12. Детность семьи: вчера, сегодня, завтра / ред.-сост. А. И. Антонов. – М., 1986.
13. Рождаемость: социологические и демографические аспекты / отв. ред. В. А. Борисов. М., 1988.
14. Семья и дети / под ред. А. И. Антонова. – М. : Изд-во МГУ, 1982.
15. Урланис Б. Ц. История одного поколения (социально-демографический очерк) / Б. Ц. Урланис – М. : Мысль, 1968.
16. Шлидман Ш. Изучение рождаемости / Ш. Шлидман, П. Звидриньш. – М., 1973.
17. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації // Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. Український центр соціальних реформ. – К. : АДЕФ – Україна, 2008.
18. Шнейдерман Н. С. Откровенный разговор: рождаемость и методы ее регулирования / Н. С. Шнейдерман. – М. : Мысль, 1991.

План семінарського заняття

з теми 7

«Репродуктивна поведінка»

1. Репродуктивна поведінка, репродуктивна установка, репродуктивна мотивація.
2. Потреба в дітях як соціальна потреба особистості.
3. Структура соціально-нормативної регуляції репродуктивної поведінки в історичному контексті.

4. Внутрішньосімейне регулювання народжуваності. Перехід до малодітності.
5. Планування сім'ї та світовий демографічний вибух.
6. Концепції, які пояснюють причини масової малодітності в сучасному індустріальному суспільстві.

Література

1. Антонов А. И. Социология рождаемости / А. И. Антонов, В. М. Медков – М., 1980.
2. Безрукова О. Н. Репродуктивная мотивация женщин / О. Н. Безрукова // Социологические исследования. – 2001. – № 11. – С. 122–124.
3. Белова В. А. Число детей в семье / В. А. Белова. – М., 1975.
4. Бодрова В. Репродуктивные установки россиян как барометр социально-экономических процессов / В. Бодрова // Мониторинг общественного мнения. – 1999. – № 4 (42). – С. 35–41.
5. Гурко Т. А. Брак и родительство в России / Т. А. Гурко. – М. : Ин-т социологии РАН, 2008.
6. Детность семьи: вчера, сегодня, завтра / ред.-сост. А. И. Антонов. – М., 1986.
7. Семья и дети / под ред. А. И. Антонова. – М. : Изд-во МГУ, 1982.
8. Сисрицкая Т. В. Особенности репродуктивных установок у современных студентов / Т. В. Сисрицкая // Перинатальная психология и психология родительства. – 2007. – № 3. – С. 111–114.
9. Репродуктивное здоровье населения Украины – 1999. Итоговый отчет. – К. : КМИС, 2001.
10. Шнейдерман Н. С. Откровенный разговор: рождаемость и методы ее регулирования / Н. С. Шнейдерман. – М. : Мысль, 1991.

План семінарського заняття

з теми 8

«Смертність у демографічному вимірі»

1. Смертність у демографічному вимірі.
2. Екзогенні та ендогенні причини смертності.
3. Перехід до сучасного типу смертності.
4. Тривалість життя.
5. Смертність за причинами смертності.
6. Вимірювання смертності: загальний, вікові, стандартизовані коефіцієнти смертності.
7. Динаміка смертності в Україні в ХХ–ХХІ ст.

Література

1. Бедный М. С. Демографические процессы и прогнозы здоровья населения / М. С. Бедный. – М., 1972.
2. Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество: История, современность, взгляд в будущее / А. Г. Вишневский. – М., 1982.
3. Вишневский А. Г. Демографическая революция / А. Г. Вишневский. – М., 1976.
4. Изучение продолжительности жизни : сб. ст. – М., 1977.
5. Либанова Э. М. Продолжительность жизни населения / Э. М. Либанова. – К., 1991.
6. Россет Э. Продолжительность человеческой жизни / Э. Россет. – М., 1968.
7. Смертність населення Української РСР за причинами смертності. – К., 1991.
8. Урланис Б. Ц. Эволюция продолжительности жизни / Б. Ц. Урланис. – М., 1978.

План семінарського заняття з теми 9 «Самозбережувальна поведінка»

1. Самозбережувальна поведінка: поняття та структура.
2. Самозбережувальна поведінка як фактор продовження життя.
3. Вивчення самозбережувальної поведінки в дослідженні факторів тривалості життя.
4. Дослідження самозбережувальної поведінки в нашій країні та за кордоном.

Література

1. Антонов А. И. Опыт исследования установок на здоровье и продолжительность жизни / А. И. Антонов // Социальные проблемы здоровья и продолжительности жизни. – М. : Институт социологии АН СССР, 1989.
2. Антонов А. И. Самосохранительное поведение / А. И. Антонов // Народонаселение : энциклопедический словарь. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1994.
3. Бедный М. С. Демографические факторы здоровья / М. С. Бедный. – М. : Финансы и статистика, 1984.
4. Бобров Ю. А. Использование и загрязнение вод / Ю. А. Бобров // Окружающая среда и здоровье населения России : атлас. – М., 1995. – С. 2–20.
5. Журавлева И. В. Самосохранительное поведение и здоровье / И. В. Журавлева // Проблемы демографического развития СССР. – М. : Институт социологии АН СССР, 1989.

6. Урланис Б. Ц. История одного поколения (социально-демографический очерк) / Б. Ц. Урланис. – М. : Мысль, 1968.

**План семінарського заняття
з теми 10
«Відтворення населення та його історичні типи»**

1. Закони населення різних суспільно-економічних формацій.
2. Модифікація концепції демографічного переходу та її зміст.
3. Демографічна рівновага, демографічний гомеостазис, демографічний механізм, демографічні відносини.
4. Історичні типи відтворення населення: архетип, традиційний, сучасний (раціональний).
5. Демографічна революція та її зміст.
6. Демографічний вибух: причини та наслідки.
7. Демографічне старіння.
8. Поняття режиму відтворення населення.

Література

1. Араб-Оглы Э. А. Демографические и экологические прогнозы / Э. А. Араб-Оглы. – М., 1978.
2. Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество: История, современность, взгляд в будущее / А. Г. Вишневский. – М., 1982.
3. Вишневский А. Г. Демографическая революция / А. Г. Вишневский. – М., 1976.
4. Леви Л. Народонаселение, окружающая среда и качество жизни / Л. Леви, Л. Андерсон. – М., 1979.
5. Павлик З. Проблемы демографической революции / З. Павлик // Брачность, рождаемость, семья за три века. – М., 1979.
6. Пирожков С. И. Демографические процессы и возрастная структура населения / С. И. Пирожков. – М., 1990.
7. Проблемы народонаселения. Современная демографическая ситуация в развивающихся странах : сб. перевод. ст. – М., 1982.
8. Стешенко В. С. Изучение воспроизводства народонаселения / В. С. Стешенко. – К., 1981.

**План семінарського заняття
з теми 11
«Міграція населення»**

1. Поняття міграції.
2. Класифікація міграцій.

3. Етапи розвитку міграційних процесів.
4. Міграційна поведінка, міграційна установка, міграційна мотивація.
5. Міграція як просторова самоорганізація населення.
6. Приживаність новоселів.
7. Міграція та відтворення населення.
8. Молодіжна трудова міграція.
9. Міграції в Україні.

Література

1. Зовнішні трудові міграції населення України / за ред. Е. М. Лібанової, О. В. Позняка. – К. : РВПС України НАН України, 2009. – 120 с.
2. Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями : монографія / О. А. Малиновська. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.
3. Миграция (сущность и явление) / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – М. : Издательство Московского психолого-социального института ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2004. – 296 с.
4. Миграция и урбанизация населения (по материалам Украины и Польши). – К., 1992.
5. Овод В. Миграционные процессы в Крыму: история, проблемы, перспективы / В. Овод. – Симферополь : Управление миграции при Совете министров Автономной республики Крым, 1997. – 41 с.
6. Особливості зовнішньої трудової міграції молоді в сучасних умовах / О. М. Балакірєва (керівник авт. кол.), О. О. Яременко, О. Г. Левцун та ін. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 124 с.
7. Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. – М. : Наука, 1975. – 230 с.
8. Прибыткова И. М. Угрожает ли миграция национальной безопасности Украины? / И. М. Прибыткова // Украинский обозреватель. – 1992. – № 3.
9. Прибыткова И. М. Современные миграционные процессы: теоретико-методологические аспекты исследования / И. М. Прибыткова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 161–172.
10. Принудительный труд в России: нерегулируемая миграция и торговля людьми. – М. : Права человека, 2004. – 120 с.
11. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения (вопросы теории) / Л. Л. Рыбаковский. – М., 2003. – 239 с.
12. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика / Л. Л. Рыбаковский. – М., 1987.
13. Старченков Г. И. Трудовые миграции между Востоком и Западом. Вторая половина XX столетия / Г. И. Старченков. – М. : Институт востоковедения РАН, 1997. – 150 с.

14. Стратегія демографічного розвитку на 2006–2015 роки: Проект. – К. : КНЕУ, 2005. – 20 с.

15. Тюрюканова Е. Между Сциллой и Харибдой: политика трудовой иммиграции некоторых европейских стран (Великобритания, Ирландия, Норвегия, Греция) / Е. Тюрюканова // Мировой опыт миграционной политики: ретроспектива и новейшие тенденции. – М. : Гендальф, 2004. – С. 174–217.

16. Українська трудова міграція до країн Європейського Союзу у дзеркалі соціології. – К., 2005. – 128 с.

17. Хомра А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования / А. У. Хомра. – К. : Наукова думка, 1979. – 144 с.

18. Шульга Н. А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. А. Шульга. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002.

План семінарського заняття з теми 12

«Основи прогнозування демографічних процесів»

1. Види демографічних прогнозів.
2. Класифікація методів побудови демографічних прогнозів.
3. Досвід демографічних прогнозів у нашій країні.
4. Взаємозв'язок демографічного та соціального прогнозування.

Література

1. Демография: современное состояние и перспективы развития: учебное пособие / под ред. Д. И. Валентея. – М. : Высшая школа, 1997.
2. Араб-Оглы Э. А. Демографические и экологические прогнозы / Э. А. Араб-Оглы. – М., 1978.
3. Гражданников Е. Д. Прогностические модели социально-демографических процессов / Е. Д. Гражданников. – Новосибирск, 1974.
4. Капица С. П. Теории роста населения Земли / С. П. Капица. – М., 1997.

Підручники

1. Антонов А. И. Микросоциология семьи / А. И. Антонов. – М., 1998.
2. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М., 1996.
3. Борисов В. А. Демография : учебник для вузов / В. А. Борисов. – М., 1999 ; 2-е изд. – М., 2001.

4. Валентей Д. И. Основы демографии / Д. И. Валентей, А. Я. Ква-ша. – М., 1989.
5. Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество: История, современность, взгляд в будущее / А. Г. Вишневский. – М., 1982.
6. Демография: современное состояние и перспективы развития : учебное пособие / под ред. Д. И. Валентея. – М., 1997.
7. Демографический энциклопедический словарь. – М. : Статисти-ка, 1985.
8. Курс демографии / под ред. А. Я. Боярского. – М., 1985.
9. Население мира : демографический справочник / сост. В. А. Бо-рисов. – М., 2000.
10. Прибиткова І. М. Основи демографії / І. М. Прибиткова. – К. : Артєк, 1996.
11. Современная демография / под ред. А. Я. Кваши, В. А. Ионце-ва. – М., 1995.
12. Статистика населения с основами демографии. – М., 1990.

Інформаційні ресурси

1. Статистична інформація [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Державної служби статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Головне управління статистики у Харківській області [Електронний ресурс] // Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://kh.ukrstat.gov.ua/>
3. Офіційне представництво Президента України [Електронний ресурс] // Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/>
4. Бразильський інститут географії та статистики (IBGE) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.ibge.gov.br/english/default.php>
5. Міжнародний валютний фонд [Електронний ресурс] // Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/index.htm>
6. Зовнішньоторговельна організація Японії (Japan External Trade Organization (JETRO)) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.jetro.go.jp/>
7. Організація економічного співробітництва і розробок (OECD) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/>
8. Статистичне відомство європейського співтовариства [Електронний ресурс] // Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
9. Женевська штаб квартира ООН [Електронний ресурс] // Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/>

ФОНДОВА ЛЕКЦІЯ З КУРСУ «ОСНОВИ ДЕМОГРАФІЇ» НА ТЕМУ «ШЛЮБ І СІМ'Я»

ПЛАН

1. Сім'я як соціальний інститут.
2. Типологія шлюбів.
3. Структура сім'ї.
4. Функції сім'ї.
5. Сім'я як мала соціальна група.

Сім'я є найдавнішою формою з'єднання людей, заснованою на кровно-споріднених зв'язках, і найпростішою вихідною спільнотою. Смерзер визначає сім'ю як засноване на кровному спорідненні, шлюбі або усиновленні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю за виховання дітей [1, с. 424].

Сім'я є об'єктом дослідження багатьох наук: соціології, психології, демографії, історії, етнографії, педагогіки, правознавства та інших. Кожна з них має свій предмет дослідження. Історія вивчає виникнення сім'ї та її еволюцію в різні періоди розвитку цивілізації. З точки зору економіки сім'я розглядається як економічний (головним чином споживчий) осередок. Демографи вивчають роль сім'ї (і сімейної структури) у відтворенні населення. Етнографія досліджує особливості укладу життя і побуту сімей з різною етнічною приналежністю. Соціальні психологи акцентують свою увагу на сімейних конфліктах і особливостях розвитку сімейних груп. Педагогічна наука переймається дослідженням виховної функції сім'ї як важливого чинника формування особистості. Правознавство вивчає сім'ю з точки зору правових відносин між членами сімейних груп (подружжям, батьками і дітьми тощо).

Зараз все більшого розповсюдження набуває міждисциплінарний підхід до вивчення, опису та пояснення процесів, що відбуваються в сімейній сфері. Сім'я є одним із фундаментальних інститутів суспільства, який дає йому стабільність і сприяє відтворенню населення в кожному наступному поколінні. О. Конт вважав сім'ю основною і найстабільнішою клітиною соціального організму.

Інститут сім'ї відрізняється в кожному суспільстві, але всім без винятку властиве те, що людська дитина має серед всіх живих істот найдовше дитинство, тривалість якого з розвитком цивілізації збільшується. Залежність дитини від батьків в сучасному суспільстві триває до 15–18 років, коли вона потребує і матеріальної, і соціальної підтримки дорослих. Саме сім'я забезпечує молодій людині визнану законом «адрес-

ність» – соціальну «прописку» в даному суспільстві (присвоєння імені, прав наслідування, соціального статусу та положення в суспільстві тощо).

Інститут сім'ї, в свою чергу, пов'язаний з такими інститутами, як інститут шлюбу, інститут спорідненості, інститут материнства та батьківства, інститут соціального захисту дитинства, опіки та інші.

Найважливішою частиною сім'ї як інституту виступає законодавство. Сімейне право в законодавчому порядку визначає, що таке сім'я, якими є права та обов'язки чоловіка та жінки, дітей, батьків. Закон визначає мінімальний вік осіб, які укладають шлюб, правила розділу майна після розлучення тощо. Життєдіяльність сім'ї регламентується і моральними нормами – звичаями та традиціями. До них належать норми залицяння, шлюбного вибору, дошлюбної поведінки, розподілу компетенції між чоловіком і дружиною, виховання дітей, сімейний відпочинок тощо. Певна регуляція здійснюється і у взаєминах з родичами.

У традиційних патріархальних сім'ях за подружжям у відповідності до статті закріплені певні ролі: жінка – мати та хазяйка; за чоловіком – матеріальне забезпечення сім'ї та ініціатива у стосунках інтимного характеру. Більш жорстке наслідування сімейних ролей, як свідчать дослідження, характерне для робочих родин. Їх особливістю є окреме дозвілля дружини та чоловіка, в той час як у сім'ях середнього та особливо вищого класу фіксується спільний відпочинок. Чим нижче добробут сім'ї, тим частіше вона очолюється жінкою. Ян Робертсон зазначає такий факт: серед сімей афроамериканців у США 40 % очолюють жінки.

Як соціальний інститут сім'я досліджується на макрорівні в межах таких соціологічних теорій, як еволюційна теорія (інституту-історичний підхід), функціоналістська теорія, теорія конфлікту та феміністські теорії.

При дослідженні сім'ї як соціального інституту перш за все аналізується сімейна поведінка за різних соціально-економічних і культурних умов, вплив соціальних потреб на спосіб життя сімей; соціальні механізми зміцнення сімейних норм і цінностей, їх співвідношення з реальною поведінкою членів сім'ї; ефективність реалізації основних сімейних функцій у різних умовах тощо. При цьому функціоналісти виходять із гармонії сім'ї і суспільства як єдності, розглядають функції сім'ї як природний вираз і реалізацію потреб соціуму. Представники конфліктного підходу акцентують увагу на складному, суперечливому характері сімейних відносин, на конфліктах (у першу чергу рольових), що виникають на ґрунті суперечливих стосунків у родині.

Одна із головних проблем, що вирішується на макрорівні – проблема походження сім'ї та шлюбу. Треба зазначити, що вона не мала і не має однозначного погляду.

Формування історичного погляду на шлюб та сім'ю проходило двома шляхами: перший – за допомогою дослідження минулого сім'ї,

зокрема шлюбно-сімейного укладу так званих примітивних народів; другий – шляхом вивчення сім'ї в різних соціальних умовах. У витоків першого напряму стоїть швейцарський вчений І. Я. Бахофен, який випустив у 1861 р. книгу «Материнське право». Вчений висунув тезу про універсально-сторичний розвиток первісної людини від первісного безладного статевого спілкування («гетерізма») до материнського, а потім батьківського права. У 1865 році шотландський юрист Дж. Ф. Леннон опублікував дослідження «Первісний шлюб», де незалежно від Бахофена прийшов до тієї самої ідеї – мінливості форм шлюбу та сім'ї в ході історії, а також до ідеї, що матріархат історично виник раніше, ніж патріархат.

Особливе значення для обґрунтування еволюційних ідей мала книжка американського вченого Л. Моргана, яку він писав 40 років, «Стародавнє суспільство», що вийшла у 1877 році. Під впливом праці Моргана Ф. Енгельсом було написано «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884), слід зазначити, що ця робота була канонізована за радянських часів.

На думку більшості сучасних соціологів, історично першою формою шлюбних відносин після притаманного людському стаду проміскуїтету (не підпорядкованих статевих зв'язків, коли кожна жінка могла вступати у близькі стосунки з усіма чоловіками в рамках даного скупчення, а кожний чоловік – з усіма жінками останнього) був груповий дуально-родинний шлюб. Цей шлюб ґрунтувався на екзогамії, що дозволяла статеві стосунки лише між представниками різних родів. Іншими словами, виробничі і репродуктивні відносини були взаємовиключними. Така форма сімейних відносин отримала назву групового шлюбу.

У рамках дуально-родинної організації існував шлюб не поміж індивідами, а поміж групами у вигляді союзу двох родів. Діти виховувались у тому роді, до котрого належала мати, і споріднення розглядалось переважно за материнською лінією. Обов'язки батька виконувались іншими членами роду, у тому числі братами матері. Така сім'я не мала виховної і господарсько-економічної функції і, таким чином, називалась шлюбом до певної міри умовно. Лише індивідуальний шлюб (який прийшов на зміну груповому) може бути в повному сенсі названий сім'єю.

Материнська родова община оформилась у верхньому палеоліті і повсюдно ствердилась із завершенням формування *Homo sapiens*. Екзогамія виникла як засіб підкорення статевих інстинктів соціальним нормам поведінки, засіб виховання людського в людині. У родовій общині виник перший розподіл праці – статевий. Жінки піклувались про дітей, збирали рослинну їжу, заготовляли дрова і підтримували вогнище, а чоловіки полювали.

Уявлення про спорідненість не збігаються із фізіологічною спорідненістю. Що суто соціальне поняття, що відображає єдність у даній групі,

єдність виробництва. «Прогресивна значущість ідеї спорідненості і тісно пов'язаної з нею ідеї непристойності шлюбів між близькими родичами є надзвичайно великою. Ідеї ці, одягнені зазвичай в тотемічну форму, зображають собою першу спробу усвідомлення єдності людської групи, єдності родової общини» [2, с. 180]. Існують генетичні причини введення заборони на шлюби між родичами, які полягають у тому, що у дітей від близькородинних шлюбів з'являється значна кількість мутацій, зазвичай несприятливих для потомства. Звичайно, стародавні люди не знали генетичних законів. Групи, в яких існувала екзогамія, могли швидше еволюціонувати і витіснити інші (групи) в процесі природного відбору.

Сім'я в її сучасному розумінні утворилась на стадії переходу від родової до племінної організації суспільства. Різні дослідники виділяють соціальні і біологічні причини її (сім'ї) утворення. З марксистської точки зору, сім'я могла виникнути лише в результаті утворення інституції приватної власності на засоби виробництва і класового суспільства. Біологічними причинами називають наявність статевого бажання у людей протягом всього року, а не лише в певні періоди.

Особливу позицію щодо цього висловила американський етнограф Маргарет Мід. Зіставляючи ролі батька і матері у первісних і сучасних народів, вона дійшла висновку, що співвідношення біологічних і соціальних причин залежить від статі. Так, у жінок превалюють біологічні причини при утворенні сім'ї, а у чоловіків батьківство є соціальним «винаходом». Не будучи біологічно закріпленим, почуття батьківства у чоловіків часто дає збій і потребує, на думку М. Мід, постійної соціальної підтримки.

Типологія шлюбів

В залежності від того, як розуміють шлюб, соціологи та етнографи пропонують різні класифікації типів шлюбу. Загальноприйняте визначення шлюбу – це соціально схвалений союз одного чи більше чоловіків з однією чи більше жінками.

При складанні типології враховуються такі критерії: вибір шлюбного партнера, розмір шлюбної групи, місце проживання подружжя.

Спосіб, яким вибирають шлюбного партнера, підрозділяють на ендогамний та екзогамний. За ендогамії партнер вибирається тільки з тієї групи, до якої належить і той, хто вибирає. Екзогамія передбачає шлюбного партнера з чужої групи.

Одним із критеріїв сім'ї може виступати нерівність подружжя. Нерівний шлюб – це такий, де подружжя відрізняються за якоюсь значущою ознакою: суспільним станом, віком, прибутком. Так званий статусний шлюб передбачає переваги вибору шлюбних партнерів для тих, хто

займає вищі щаблі в соціальній ієрархії. Звідси виникає питання «нерівний шлюб».

Шлюбні (сімейні) відносини пройшли три основні етапи: проміскуїтет у стаді, екзогамія в родовій общині і парний шлюб у племені.

Пізніше парний шлюб набуває нових сімейних форм (різновидів) – моногамії (шлюб, у якому чоловік має одну жінку, а жінка – одного чоловіка) та полігамії (шлюб, у якому кожен із членів подружжя може мати більше ніж одного шлюбного партнера). Моногамія зустрічається в двох формах: довічній і такій, що дозволяє розлучення. Полігамія може виступати у формі полігінії (коли один чоловік має декілька жінок) і поліандрії (коли одна жінка має декілька чоловіків). Превалюючою формою шлюбу в більшості суспільств, що існували на Землі, була полігінія. В історії людства вона зустрічається в п'ять разів частіше, ніж моногамія. У сучасному світі полігінія збереглась переважно в країнах Арабського Сходу, поліандрія – у деяких племенах Індії, Тибету, Південної Америки.

У сучасному світі з'явилися також нетрадиційні, одностатеві (гомосексуальні) шлюби. Поступово формується громадська думка щодо не тільки визнання нетрадиційних одностатевих шлюбів, а й надання їм права усиновлення дітей.

Через зміни у структурі зайнятості, конкуренції на ринку праці виникають роздільні сім'ї, де чоловік і жінка мають різні місця постійного проживання, вони можуть жити навіть в різних містах, і в різних країнах. У таких сім'ях бувають і діти, які живуть то з батьком, то з матір'ю. Шлюбні і родинні відносини у такій сім'ї відтворюються під час спільної відпуски, у вихідні і таке інше. Дослідники фіксують, що контакти у таких сім'ях відбуваються набагато частіше, ніж у сім'ях заробітчан, де подружжя може не бачитися роками.

У бідних сім'ях, де батько і матір стають активними мігрантами, діти залишаються на догляд родичів (не завжди близьких) чи сусідів, вони перетворюються на безбатченків, бо не мають родинного виховання.

Реакцією на зміни у структуруванні сімейного життя на Заході, де емансипація жінок досягла високого рівня, розповсюджується спроба реставрувати традиційну сімейну модель. Прикладом є зростання шлюбів чоловіків із жінками афро-азійських регіонів. Інтеркультурні сім'ї стають повсякденним явищем. Треба зазначити, що такі шлюби можуть бути і прихованою формою міграції, коли шлюбний партнер з розвинутої країни є засобом посилення соціального статусу. Розвинута мережа шлюбних агенцій свідчить про поширення цієї тенденції.

Шлюб за домовленістю чи «свінгерство» (*swinging* означає чередування і одночасно – розкутість) останнім часом отримав розповсюдження в США, де від 2 % до 5 % шлюбних пар мали так звану локальну невірність.

Свінгери, серед яких переважають люди від 21–26 та 45–50 років, мають свої міські і навіть міжнародні клуби, газети, телефонну службу.

Свінгінг – це «сошлюбний» секс: соціальні та емоційні узи законного шлюбу зберігаються, але подружжя втрачає сексуальну виключність. Це явище виникло в рамках сексуальної революції на Заході в 60-ті роки ХХ сторіччя і частково викликано підвищенням рівня венеричних захворювань.

Громадський шлюб – шлюб, оформлений у відповідних органах державної влади без участі церкви. Іноді громадський шлюб називають фактичним шлюбом, іноді іменують позашлюбним співжиттям, часто використовують синоніми і поняття: «пробний шлюб», «консесуальний шлюб». Співжиття мало в СРСР менше розповсюдження ніж в США, де порівняно з 60-ми роками ХХ сторіччя в 1995 році виросло в 5 разів [3, с. 22].

У сучасному суспільстві молоді люди пізніше досягають економічної самостійності. На професійну кар'єру та заробляння грошей орієнтовані не тільки чоловіки, а й жінки; це призводить до більш пізнього вступу в шлюб. Масовість раннього початку статевого життя, сексуальних відносин до шлюбу свідчить, що молодь відмовляється від вимог починати сексуальне життя в шлюбі. Сексуальні відносини розповсюджені поза шлюбом. Позашлюбний союз не передбачає зміни прізвища, сторони не приймають на себе взаємні правові обов'язки.

Індивіди, які перебувають в таких стосунках, збираються вступити в шлюб, але не обов'язково зі своїм партнером. Досвід сумісного проживання до шлюбу не впливає на успішність шлюбу.

Прихильники незареєстрованого шлюбу приводять такі аргументи, щоб довести позитивність такої форми відносин:

- такі відносини дають змогу легше адаптуватися до подружніх ролей;

- в таких умовах краще відбувається апробація сексуальної, фізичної та соціально-психологічної сумісності партнерів;

- якщо немає примусу, складаються більш рівноправні відносини при розподілі сімейних обов'язків.

За даними соціологічних досліджень російських сімей, чоловіки з більшою охотою беруть на себе побутові піклування, якщо їх відносини з жінкою офіційно не оформлені.

Модель сімейного життя знаходиться у стадії трансформації. Треба зазначити, що сексуальна революція на Заході (кінець 60–70-х років ХХ ст.) мала глобальне значення. Вона призвела до втрати інтимності сексуальних відносин, сприяла еротизації масової культури, раннім статевим стосункам і, як наслідок, ранній вагітності. Серед її позитивних здобутків перш за все треба виділити емансипацію жінки, перетворення її

у повноправного соціального дієвця, вона отримала право брати участь у плануванні родини, визначати кількість дітей. Сексуальна революція змінила ставлення до позашлюбних стосунків та позашлюбних дітей. Розширюється правовий захист та державна підтримка матерів-одиначок.

Особливо треба звернути увагу, що у світі відбувається перехід до індустріального типу відтворення населення. У цих умовах формується модель бездітної сім'ї. Поширенню реалізації такої моделі сприяють успіхи сучасної фармакології та штучне запліднення. Історично так склалося, що соціальне батьківство збігалось в різних соціальних системах, тому виділяються патрилійні та матрилійні родини, де спадкування прізвища, майна, соціального стану ведеться по батькові або по матері.

За типом верховенства, керівництва сім'єю визначають авторитарні та егалітарні. Авторитарні сім'ї поділяють на *патріархальні*, де головою родини є батько (тільки він розподіляє матеріальні ресурси й приймає життєво важливі рішення у ставленні дружини, дітей і всіх важливих проблем сім'ї), та *матріархальні*, де всі перелічені функції виконує мати. Якщо в родині немає чітко вираженого голови, ролі розподіляються ситуативно, відповідно до особистісних якостей та здібностей подружжя, а рішення приймаються колегіально або передоручаються тому, хто більш компетентний у розв'язанні даної проблеми; така сім'я називається егалітарною. У таких сім'ях виховання дітей спирається на переконання, а не на примус.

За даними репрезентативного опитування населення України, проведеного Інститутом соціології НАН України в 2003 році, майже третина респондентів (28 %) вважає, що головою родини має бути чоловік, тільки 3 % – що це може бути й жінка; більшість опитаних (67 %) дотримуються погляду, що голови родини або взагалі не повинно бути, або нею має бути той, хто для цього найбільш здатний (2 % опитаних відповіді не дали).

Ще в 60-ті роки в американській соціології Р. Блудом і Д. Вольфом була розроблена теорія «ресурсів», за якою той, хто володіє більшими ресурсами, має і більше влади в родині. Ресурсами вважали високий освітній і професійний статус, а також дохід. Треба зазначити, що проведені соціологічні дослідження показали, що розподіл влади в сім'ї залежить не тільки від об'єктивних факторів, а й від особистісних якостей чоловіка й жінки. Дослідження зафіксували такий факт, той, хто меншою мірою зацікавлений в іншому, домінує в шлюбі. Значну роль в розподілі влади в шлюбі відіграє кохання. С. Сафіліос-Ротшільд вважає, що шлюб можна розглядати як своєрідний обмін – дружина віддає кохання в обмін на доступ до соціально-економічних благ, яких більше у чоловіка. Разом з тим, слід зазначити, що коли жінка заробляє стільки ж, скільки й чоловік, а іноді й більше, ця концепція не придатна.

Структура сім'ї

Важливим зрізом структури сім'ї є структура комунікації (міжособистісні канали комунікації та характер їх функціонування). Остання суттєво впливає на всі сторони життєдіяльності сім'ї. Адже характер питань, що обговорюються, культура та інтенсивність духовного спілкування між подружжям (як на стадії формування сім'ї, так і на більш пізніх стадіях сімейних відносин) значною мірою впливають на згуртованість сімейної групи і задоволеність шлюбом. Одночасно адекватна структура комунікацій між батьками і дітьми є важливою передумовою успішного виконання сім'єю її виховної функції. Можна говорити також про рольову структуру сім'ї. Вона характеризує систему сімейних відносин відповідно до рольових приписів. Останні засновані на традиціях, звичаях, що існують у сім'ї, соціальних групах та суспільстві в цілому. Традиційні ролі, згідно з якими жінка займалася домашніми справами, господарством, народжувала і виховувала дітей (а чоловік був головою сім'ї, який забезпечував її економічну самостійність), нині трансформувались. Сьогодні переважна більшість жінок бере участь у виробничій діяльності, економічному забезпеченні сім'ї, на рівних з чоловіком вирішує загальносімейні питання. Це впливає на всі сторони функціонування сім'ї: демографічну поведінку, сімейно-шлюбні стосунки тощо.

Результати досліджень стосовно рольової структури сім'ї дозволяють припустити, що для формування сприятливих шлюбних відносин суттєве значення мають такі умови, як схожість рольових вимог до жінки і чоловіка у подружжя і відповідність особистісних характеристик кожного з них рольовим вимогам партнера [4, с. 188–195]. Крім того, для успішного співробітництва партнерів важливо бути здатним передбачити, прояву яких особистісних властивостей очікує від нього партнер.

У цьому плані важливим є вивчення певних «нормативних характеристик» (еталонів) чоловіка і жінки. Можна виділити чотири типи «нормативних характеристик»:

1) уявлення жінки про ознаки поведінки й особистісні якості, необхідні для чоловіка (рольові вимоги жінки до чоловіка);

2) уявлення чоловіка про ознаки поведінки і особистісні якості, необхідні для жінки (рольові вимоги чоловіка до жінки);

3) уявлення жінки про риси поведінки й особистісні властивості, необхідні для неї як виконавця певної ролі в сім'ї (вимоги жінки до своєї ролі, або розуміння своєї ролі);

4) уявлення чоловіка про риси поведінки й особистісні властивості, необхідні для нього як виконавця певної ролі в сім'ї (вимоги чоловіка до своєї ролі, або розуміння своєї ролі).

Поряд із зазначеними вище «нормативними характеристиками» важливими також (при дослідженні рольової структури сім'ї) є два перцептивні показники: 1) рівень розуміння рольових вимог чоловіка жінкою; 2) рівень розуміння рольових вимог жінки чоловіком.

Весь комплекс характеристик, які розкривають особливості міжособистісного пізнання подружжя можна об'єднати у 4 блоки:

1) властивості особистості, які відображають ставлення подружжя до різних видів праці (ділові властивості);

2) якості, що характеризують ставлення подружжя до членів сім'ї та інших людей;

3) інтелектуальні властивості;

4) адаптивно-комунікативні властивості – якості, що дозволяють подружжю успішно адаптуватись до найближчого соціального середовища.

Важливою структурною характеристикою сім'ї є також її склад. Сім'я, що складається з батьків та дітей (котрі знаходяться на їх утриманні), називається нуклеарною. Розширена, родинна сім'я є такою, що включає в себе родичів, як проживають разом (дідусів і бабусь, батьків, братів і сестер, онуків тощо). Сім'я, в якій відсутній один із батьків, є неповною. Для кожного з видів сімей притаманні свої, специфічні соціальні проблеми. У складній сім'ї – це проблема взаємовідносин поколінь, у неповній – виховання дітей, нуклеарній – проблема сімейного мікроклімату, формування відповідних сімейних традицій, стилю сімейної життєдіяльності.

На характер сімейних відносин (і, звичайно, структуру сім'ї) суттєвий вплив має кількість дітей. За цим показником виділяють такі різновиди сімей: 1) бездітні; 2) однолітні; 3) малодітні; 4) багатодітні. Бездітні сім'ї (в яких протягом 10 років подружнього життя не народилась дитина) складають понад 15 % всіх сімей. Кожна третя така сім'я розпадається, зазвичай, з ініціативи чоловіка. Однолітні сім'ї складають у містах більше 50 % сімей. Малодітна сім'я (не більше двох дітей) характеризується більшою стійкістю. Вона створює кращі умови для формування особистості дитини, її моральних, психологічних та комунікативних якостей. Багатодітна сім'я (в якій троє і більше дітей) розпадається не так часто. Разом з тим її життєдіяльність за сучасних умов нерідко супроводжується труднощами матеріального характеру.

При дослідженні сімейної структури необхідно розрізнити поняття «сім'я» та «хатне господарство», яке розглядається як економічна ячейка суспільства. Хатне господарство ширше за своїм складом, за рахунок осіб, які ведуть спільне з сім'єю домашнє господарство, але не є членами сім'ї з точки зору спорідненості. Такими особами найчастіше є домашня прислуга, няні, вихователі, службовці, секретарі, гувернери, домашні вчителі, якщо вони живуть у родині наймача.

Хатнє господарство відрізняється від сім'ї також тим, що одна окрема людина, що живе сама, не є сім'єю, але ця людина та її діяльність із самостійного ведіння хатнього господарства є хатнім господарством. Хатнє господарство може складатися з однієї чи кількох сімей.

Функції сім'ї

Сім'я як соціальний інститут виконує ряд функцій, які, з одного боку, відображають взаємодію останньої із суспільством, з іншого – взаємовідносини сім'ї та особи. Можна говорити про функції сім'ї стосовно суспільства, функції суспільства щодо сім'ї, сім'ї щодо особи і останньої стосовно сім'ї. У цьому сенсі функції сім'ї можна розглядати як соціальні (стосовно суспільства) та індивідуальні (стосовно особи). Функції сім'ї тісно пов'язані з потребою соціуму в такій інституції, а також із прагненням (потребою) особистості належати до сімейної групи. Функції сімейної інституції історичні, вони корелюють із соціально-економічними, політичними та соціокультурними умовами функціонування суспільства.

Можна виділити такі функції сім'ї:

- репродуктивна, пов'язана з народженням дітей;
- виховна, притаманна сім'ї як засобу соціалізації особистості;
- господарсько-економічна, спрямована на ведення домашнього господарства, матеріальне забезпечення, накопичення й успадкування власності тощо;
- дозвільна, в рамках якої особливо широко задовольняється потреба в духовному та емоційно-психологічному спілкуванні у вільний час;
- управління й первинного соціального контролю;
- соціально-статусна;
- духовного спілкування;
- емоційна;
- сексуальна.

Як соціальна інституція сім'я, в першу чергу, здійснює репродуктивну функцію. Мова йде про дітонародження та відтворення населення. Причому зазначена функція має соціальний характер (не обмежується біологічним «продукуванням»), адже передбачає відтворення (а не лише народження) людини, «адекватної» рівню суспільного розвитку. З репродуктивною функцією тісно пов'язана виховна. Адже інституція сім'ї забезпечує трансляцію зразків культури, цінностей і норм наступним поколінням. У сімейній групі відбувається первинна соціалізація дитини, її виховання аж до досягнення нею фізичної і соціальної зрілості. Виховання – це система цілеспрямованого впливу на особистість з метою прищеплення їй відповідних норм, зразків поведінки, моральних устано-

вок, цінностей. Саме внаслідок соціалізації людина засвоює соціальні норми та цінності, «входить» у життя соціуму.

Господарсько-економічна функція сім'ї регулює процес ведення загального домашнього господарства, економічне забезпечення неповнолітніх та непрацездатних членів сімейної групи. До «компетенції» даної функції входить також накопичення й успадкування власності, збереження передачі матеріальних засобів від одних до інших членів сім'ї (у випадку непрацездатності або в обмін за послуги). У рамках дозвільної функції задовольняється потреба в духовному та емоційно-психологічному спілкуванні у вільний час. Вона (функція) організує раціональне за формою та змістом дозвілля, здійснює соціальний контроль за сферою останнього, забезпечує задоволення потреби в спільному проведенні дозвілля, взаємодоповнення і взаємозбагачення дозвільних інтересів.

Функція управління і первісного соціального контролю реалізується через моральну регламентацію поведінки членів сім'ї в різних сферах життєдіяльності, через відповідальність і спільні зобов'язання між подружжям, батьками та дітьми, представниками старшого і середнього поколінь. Функція соціального контролю проявляється у формуванні моральних норм взаємостосунків між членами сімейної групи та підтримці морально-правових санкцій за негативну поведінку.

Соціально-статусна функція знаходить своє вираження в наданні певного статусу членам сімейної групи, задоволенні їх потреб у соціальному просуванні. Функція духовного спілкування безпосередньо спрямована на розвиток особистості членів сім'ї. Йдеться про духовне взаємозбагачення останніх, підтримку дружніх аспектів шлюбного союзу. У завдання емоційної функції входить емоційна стабілізація індивідів та їх психологічна терапія. Результатом реалізації даної функції є отримання членами сім'ї психологічного захисту, емоційної підтримки, задоволення потреб в особистому щасті і любові. Нарешті, метою сексуальної функції є сексуальний контроль та задоволення сексуальних потреб.

Функції сім'ї з часом змінюються. Так, сучасні егалітарні сім'ї (під впливом глобальних соціальних процесів) певною мірою втрачають деякі соціальні функції. Це пов'язано з економічними труднощами, притаманними більшості сімей сучасного пострадянського суспільства. Тому найбільшою мірою зміни торкнулись господарсько-економічної функції сім'ї. Як свідчать результати досліджень, у багатьох сім'ях (особливо молодіжних) відсутні навіть необхідні предмети домашнього вжитку. За сучасних умов часом стартові позиції молодих сімей не забезпечують їх нормальну життєдіяльність і молоді подружжя мешкають з батьками, отримуючи від них допомогу. Це призводить до матеріальної залежності молодих сімей від батьків, дозволяє останнім втручатись у їхнє життя, підвищує кількість конфліктів у стосунках між «сімейними» поколіннями.

Нині якісно змінилась репродуктивна функція сім'ї у зв'язку з переходом від нерегульованої народжуваності до раціонально-планової. При цьому число дітей у сім'ї залежить, головним чином, від бажання жінки. Домінуючою стає орієнтація на одно-, дводітну сім'ю. Як свідчать результати щорічного всеукраїнського моніторингу, що проводиться Інститутом соціології НАН України, у 2002 році в Україні 19,1 % сімей не мали дітей, у 2003 році – 22,4 %. Одну дитину мали 22,4 %, двох дітей – 10,5 %, трьох – 1,2 %, більше трьох – 0,2 %. У 2003 році ці показники склали, відповідно, 23,4; 10,6; 0,8; 0,4 відсотків [5].

Разом з тим, місце дітей у системі сімейних цінностей і надалі залишається високим. Однак зростання «ціни дитини» (сукупності матеріальних і психологічних витрат, необхідних, з точки зору батьків, на її виховання) здійснює відчутний вплив на бажання обмежитись мінімальним числом дітей.

Отже, в ієрархії індивідуальних цінностей сучасної молоді репродуктивна функція посідає зовсім не чільне місце. Звідси і ставлення до дітей: нехай їх буде менше, але вони будуть кращими. У цьому випадку подружжя акцентує свою увагу на дитині, її навчанні, вихованні, соціальних успіхах. А це, у свою чергу, призводить до збільшення дітоцентристських сімей та зростання егоцентристських орієнтацій молодих людей.

З плином часу набувають нового змісту і любовно-сексуальні відносини між членами подружньої пари. Сексуальні відносини вже давно перестали безпосередньо і виключно пов'язуватись з продовженням роду. З підвищенням рівня освіти, демократизацією стосунків у сім'ї, досягненням емоційної близькості подружжя посилюється вимогливість чоловіків і жінок до якості сексуальних відносин у шлюбі. Останній все більшою мірою розглядається як союз, заснований на любовно-емоційних відносинах, а не на господарських зв'язках. Наприкінці ХХ сторіччя в українському суспільстві спостерігається «дія» загальноосвітньої тенденції відокремлення сексуальної і репродуктивної поведінки. Більшість сучасних молодих людей мають дошлюбні сексуальні стосунки. При цьому ймовірність їх виникнення (а також інтенсивність) певною мірою детермінуються типом поселення. Співжиття стає нормою дошлюбного періоду сімейного буття. При цьому сексуальна поведінка сучасної молоді значною мірою зумовлена низькою сексуальною культурою (що проявляється, певним чином, у значній кількості абортів).

Суттєво змінилась і функція первісного соціального контролю. Зріс рівень толерантності до порушення норм поведінки у сфері шлюбно-сімейних відносин (позашлюбних народжень, подружніх зрад тощо). Крім того, змінилися характер і ступінь значущості превентивних і караючих заходів за недотримання тих або інших норм. Усе більшого значення набуває функція емоційної підтримки. Для сучасної сім'ї стають все більш

характерними дружньо-любівні стосунки між подружжям, що передбачають обговорення різноманітних тем і питань. Функція первісного контролю стає все більш важливою.

Таким чином, у життєдіяльності сучасної сім'ї першочергової значущості набувають функції, пов'язані зі спілкуванням, взаємодопомогою, емоційними стосунками подружжя, батьків і дітей. Сім'я поступово «відходить» від функціонування як інституції із жорстко заданими функціями, певними нормами і зразками поведінки в групі, в якій стосунки складаються на основі взаємодії двох особистостей – чоловіка і жінки. Ця взаємодія, безумовно, знаходиться під впливом норм і цінностей, що функціонують у суспільстві.

Досліджуючи шлюбно-сімейні відносини, соціологи використовують такі категорії, як умови та спосіб життя, структура сім'ї, спосіб мислення (сімейна ідеологія), етапи життєвого циклу сім'ї. *Умови життя* – це сукупність чинників макросередовища (загальні умови) та мікросередовища (найближче соціальне оточення). У процесі аналізу специфіки функціонування сім'ї враховуються такі фактори макросередовища: соціально-економічні; соціально-політичні; соціокультурні; пов'язані з розподілом населення за демографічними, етнічними, професійними, освітніми та соціально-груповими ознаками; екологічні.

Мікросередовище (в якому функціонує сім'я) включає в себе:

- ступінь урбанізованості розселення сім'ї (тип населеного пункту, чисельність мешканців);
- специфіку зайнятості населення (тип підприємства, рівень необхідної освіти і кваліфікації працівників, використання переважно чоловічої чи жіночої праці тощо);
- демографічну структуру середовища розселення; етнічні характеристики середовища розселення;
- характеристики (кількісні і якісні) сфери обслуговування;
- кількісні та якісні характеристики культурних закладів, спортивних та фізкультурних споруд;
- наявність (і ефективність діяльності) установ охорони здоров'я.

Чинники мікросередовища впливають на умови життєдіяльності сім'ї в рамках домогосподарства останньої. Тип домогосподарства визначається через такі характеристики, як склад і родинна (кровна) структура сім'ї, особливості помешкання (розмір площі, кількість кімнат, наявність побутових зручностей тощо); предмети побутового та культурного призначення, присадибна ділянка тощо.

Соціологи виділяють етапи змін сім'ї у часі – від початку сімейного життя до його завершення – «життєвий цикл сім'ї». У найбільш загальному вигляді він містить ряд етапів:

- створення сім'ї на основі укладання шлюбу, відсутність дітей;

- поява першої дитини, виникнення відносин батьки-діти;
- завершення дитинонародження (народження останньої дитини);
- одруження останньої дитини, її відділення; припинення існування сім'ї – смерть чоловіка чи дружини.

Треба зазначити, що не всі сім'ї проходять повний життєвий цикл сім'ї у зв'язку зі смертю чоловіка чи жінки (треба підкреслити, що в Україні смерть чоловіка перериває життєвий цикл сім'ї значно частіше ніж в економічно розвинутих країнах, бо тривалість життя жінки в Україні на 12–13 років більша, ніж у чоловіків); з розпадом сім'ї через розлучення; у зв'язку з сімейними розлуками (вимушеним або добровільним) Все більшого розповсюдження набуває розпад сім'ї під впливом економічної міграції (заробітчанства).

Сім'я як мала соціальна група

Складний характер сім'ї як соціального утворення вимагає різних методологічних підходів до її аналізу. Так склалося історично, що паралельно з вивченням сім'ї як соціального інституту її вивчають на мікрорівні як малу соціальну групу.

Започаткував мікросоціологічну традицію дослідження сім'ї Фредерік Ле Плей. Він вважав, що сім'я в будь-якому суспільстві є єдиним «мирним засобом виводити подальше покоління, розвиваючи добро та пригнічуючи зло у новонароджених людей», якщо сім'я не справляється з приборкуванням «маленьких варварів», то перш за все страждає вона сама, але зрештою руйнується і суспільство.

Розглядаючи сім'ю як малу соціальну групу, доцільно аналізувати цілі та завдання сімейної групи, її склад і структуру, групову згуртованість і групову діяльність, характер групової взаємодії, структуру влади та комунікації в сім'ї тощо. Значущим є також дослідження особливостей зв'язків і відносин сімейної групи з більш широкими суспільними системами в межах соціальної структури соціуму. Нарешті, доцільно знати особливості групової регуляції поведінки індивідів у сім'ї, групового контролю та групових санкцій. Важливими характеристиками сімейної групи є також цінності, норми та зразки поведінки, задоволеність особистості перебуванням у сім'ї, функціональні вимоги останньої тощо.

Сім'я поєднує в собі ознаки багатьох інших малих груп і, перш за все, ознаки емоційно-психологічної та «інструментальної» групи, члени якої виконують цілий комплекс різноманітних видів діяльності побутового характеру. У той самий час сім'я відрізняється від інших груп різноманітністю, глибиною і тривалістю зв'язків, що об'єднують її члени. Саме ці особливості сім'ї роблять її незамінною у процесі виховання

підростаючого покоління, адже вони (особливості) забезпечують тривалий, глибоко емоційний і різнобічний вплив на формування особистості дитини.

Оскільки головною для створення сім'ї (і головним виконавцем усіх видів сімейно-побутової діяльності) є подружня пара, міжособистісні стосунки подружжя і рівень їх співробітництва в цих видах діяльності значною мірою визначають основні характеристики сім'ї. Тому при вивченні процесів міжособистісного пізнання в сім'ї особливої уваги заслуговують питання, пов'язані з пізнанням подружжям власних особистісних особливостей, а також особливостей свого партнера у шлюбі. Дослідження цих процесів дозволяє розкрити деякі психологічні механізми регуляції взаємовідносин подружньої пари та їх спільної сімейно-побутової діяльності.

Спільна сімейно-побутова діяльність подружжя представляє собою рольове співробітництво, яке передбачає розподіл обов'язків між чоловіком і жінкою. У зв'язку з цим виникає необхідність вивчення соціально-психологічних феноменів, включених у систему регуляції такого співробітництва: уявлень подружжя про риси поведінки і властивості особистості, необхідні для неї як виконавця певної сімейної ролі (розуміння своєї ролі), і про характеристики, необхідні для партнера у шлюбі – чоловіка або жінки (рольові очікування). Такі уявлення-нормативи слугують еталонами при оцінці подружжям себе і одне одного.

Лідером у вивченні сім'ї як мікрогрупи з точки зору соціальної психології став Є. Бьюрджесс. Особливе місце у вивченні сім'ї посідає психоаналітична теорія, головною заслугою якої є постановка проблеми антагонізму особистості та суспільства, що досліджується не абстрактно, а на ґрунті сімейного буття.

Символічний інтеракціонізм (Дж. Г. Мід, Г. Блумер) є одним із провідних напрямків у соціологічному дослідженні сім'ї, вже починаючи з робіт Дж. Г. Мід, де велика увага приділяється становленню особистості в процесі сімейної соціалізації.

Сучасний напрям символічного інтеракціонізму розглядає сім'ю як систему соціальних ролей. Символічні форми ролевої взаємодії відображені в драматургічному підході Е. Гофмана. Феномен сім'ї як перцептивної сторони спілкування (що вивчався у рамках феноменології соціологічного знання) знайшов свій вираз в етнометодології.

Етнометодологія вимагає поставитися до соціальної реальності в процесі її вивчення як до іншої, невідомої культури з точки зору інтерпретаційної діяльності, що існує всередині цієї культури. У цьому сенсі сама соціологія сім'ї виявляється різновидом інтерпретації сімейної реальності поряд з побутовим її тлумаченням. Метод етнометодологічної редукції вимагає розрізняти вплив побутових стереотипів, наприклад, в наукових інтерпретаціях народжуваності.

Теорія обміну дозволяє розглядати сімейні процеси як процеси обміну цінностями. Можна соціальний статус обміняти на молодість, красу та престиж (шлюб за розрахунком) і т. ін. Дана теорія застосовується, як правило, як теорія шлюбного ринку.

Згідно з гуманістичним напрямом, знання «розширюють» сферу реалізації індивідом своїх можливостей (А. Гоулднер, Р. Фрідрікс).

Подібні міркування притаманні представникам психоінформаційного напрямку. На їх думку, знання людини в галузі інтертип них відносин дозволяють їй знайти психологічного партнера (О. Л. Букалов, В. В. Гуленко).

Література

1. Смелзер Нейл. Соціологія / Нейл Смелзер. – М. : Фенікс, 1994.
2. Семья / сост. И. С. Андреева, А. В. Гулыга. – М., 1990.
3. Семья на пороге третьего тысячелетия. – М. : РАН ; Ин-т социологии : Центр общечеловеческих ценностей, 1995.
4. Харчев А.Б. Брак и семья в СССР / А. Б. Харчев. – М., 1979.
5. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003 / за ред. Н. В. Паніної. – К., 2003.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО НАПИСАННЯ ПИСЬМОВИХ РОБІТ

Якість письмової роботи залежить, перш за все, від таких взаємопов'язаних компонентів:

- вибору проблеми та теми;
- матеріалу, який студент збирається використовувати (перш за все, конспекту прочитаної літератури);
- якості структурування, аналізу матеріалу;
- аргументації.

Перед тим, як приступити до написання роботи, як визначати її структуру, необхідно впевнитися у правильному розумінні теми, бо тема може інтерпретуватися по-різному і може існувати декілька підходів до її висвітлення. Важливо обрати та дотримуватися у роботі одного підходу. Доцільно ілюструвати визначені аспекти теми.

Структура письмової роботи складається із наступних частин:

- Вступ (до 10 % загального обсягу тексту);
- Основна частина (до 80 %);
- Висновки (до 10 %).

Підготовка до написання письмової роботи починається з пошуку та вибору літератури.

З обраної теми необхідно прочитати не менш ніж 2–3 ключові статті або глави монографій, в яких містяться зрозумілі концептуальні рамки або теоретична аргументація та/або в них наводяться емпіричні дані, зроблено огляд широкого кола літератури з проблеми, подано її оцінку. Такий підхід дозволить більш чітко уявляти напрямки подальшого читання та аналізу.

Важливо опрацювати також наукові праці, де представлені інші підходи до аналізу обраної теми. Це дозволить запобігти типової помилки – однобічному викладанню матеріалу у роботі.

Якщо у роботі використовуються статистичні дані, необхідно обов'язково указати час проведення такого дослідження, а в разі наведення результатів соціологічних (політологічних, маркетингових тощо) досліджень крім часу необхідно наводити прізвище автора та/або назву організації-виконавця, кількість опитаних, модель вибіркової сукупності, метод збору інформації.

Текст роботи має бути викладений чітко, логічно, грамотно. У тексті необхідно дотримуватися правил оформлення посилань на першоджерела.

Посилання використовуються для того, щоб передати думку автора першоджерела, для ідентифікації поглядів при зіставленні різних точок зору, для підкріплення окремих тез, міркувань самого студента. Наведена

цитата має цілком відповідати оригіналу, супроводжуватися бібліографічною довідкою (ПІБ автора, назва роботи, місце видання, рік, сторінка). Посилання, що «вирвані з контексту», тобто неточно передають думку автора, який цитується, вважаються некоректними.

Конспектування та реферування

Незважаючи на появу різноманітних засобів копіювання літератури, не втрачає актуальності конспектування найбільш важливих частин наукових праць. Саме конспектування дозволяє студенту конкретизувати думку науковця, структурувати фактичний матеріал, який міститься в літературі, на яку студент посилається. У конспекті мають бути відображені не тільки відомості про історичні факти, які будуть використані в роботі, але й точка зору науковця на події, без чого неможливо написати вступ, важливою частиною якого є історіографічний опис. Крім того, в тексті роботи необхідно підтверджувати свої тези та висновки словами науковців (перш за все, визнаних) або наводити думку тих науковців, з якими студент полемізує.

Під час конспектування необхідно особливу увагу приділяти тим частинам джерела (статті, монографії, сайту тощо), котрі використовуватимуться перш за все. Фрази, що були виписані повністю, необхідно виокремлювати лапками, тому що вони можуть бути потім сприйняті студентом як свої та помилково (без посилання на першоджерело) використані в його роботі.

Під час конспектування необхідно ретельно відбирати матеріал, орієнтуючись на вже окреслені планом розділи письмової роботи. Корисно відразу відмічати в конспекті, до якого розділу належить матеріал.

На початку конспекту джерела рекомендуємо дати його повний бібліографічний опис, а під час конспектування обов'язково вказувати сторінки, де розміщені фрагменти (тези, статистичні дані, ілюстрації тощо) тексту, що конспектується, що дозволить посилатися на нього у письмовій роботі.

Рекомендації до написання реферату

Реферат (лат. *refero* – доповідаю, повідомляю, висловлюю) – короткий виклад змісту наукової праці, книги або вчення, оформлене у вигляді письмової публічної доповіді; доповідь на задану тему, зроблена на основі критичного огляду відповідних джерел інформації (наукових праць, літератури з теми). Реферат є адекватним викладом змісту первинного тексту.

Основна мета реферування – формування культури та навичок роботи з першоджерелами. Робота з текстом допомагає студенту сформувати

особистісну теоретичну позицію, виробити персональний стиль дослідницької діяльності.

Реферат має бути інформативним, об'єктивно передавати інформацію, відрізнятися повнотою викладу, а також коректно оцінювати матеріал, що міститься у першоджерелі.

Розрізняють два види рефератів: продуктивні та репродуктивні. Репродуктивний реферат відтворює зміст первинного тексту. Продуктивний містить творче або критичне осмислення джерела, що реферується. Репродуктивні реферати в свою чергу поділяються на реферат-конспект та реферат-резюме. Реферат-конспект містить фактичну інформацію в узагальненому вигляді, ілюстративний матеріал, відомості про методи дослідження, результати дослідження та можливості їх застосування. Реферат-резюме містить лише основні положення даної теми.

Продуктивні реферати поділяють на реферат-доповідь та реферат-огляд. Реферат-огляд готується з використанням декількох джерел, і зіставляються, порівнюються різні наукові підходи, точки зору з того чи іншого питання. У рефераті-довіді поряд з аналізом інформації першоджерела є також об'єктивна оцінка проблеми. Реферат даного виду має розгорнутий характер. Як правило, загальний обсяг реферату – 9–12 сторінок.

Композиційно реферат складається з таких частин.

Титульний лист.

Зміст.

Вступ (не більше 10 % загального обсягу реферату), де обґрунтовується вибір теми, можуть бути представлені вихідні дані тексту, що реферується (назва, де(місто та видавництво) опублікований, рік виходу з друку), а також деякі відомості про автора (авторів) (ПІБ, по можливості вчений ступінь та вчене звання, фах), презентується проблематика вибраної теми.

Основна частина (приблизно 80 % загального обсягу), де викладений зміст тексту, що реферується, наводяться основні тези, які аргументуються. Основну частину доцільно розділити на глави/розділи, котрі повинні мати заголовки; якщо робота велика за обсягом, то глави/розділи бажано розділити на параграфи і також дати їм заголовки.

Висновки (не більше 10 % загального обсягу реферату), де формулюються загальні висновки з проблеми, що заявлена у рефераті; окреслюються перспективи подальшого аналізу проблеми. Висновки не повинні бути переказом усього реферату. У разі, якщо реферат має описовий характер, можна запропонувати прогноз щодо ймовірних тенденцій змін предмету дослідження, навести особисті ідеї щодо вирішення проблеми.

Щодо ознак реферату, то, перш за все, слід зазначити, що а) його зміст повністю залежить від змісту першоджерела, що реферується; б) реферат містить точний виклад основної інформації без викривлень та суб'єктивних оцінок.

Як написати есе

Есе (фр. *essai* – спроба, нарис; від лат. *exagium* – зважування) – варіант філософської, літературно-критичної, історико-бібліографічної, публіцистичної прози невеличкого обсягу та вільної композиції.

В есе висловлюються індивідуальні враження та міркування автора з того чи іншого конкретного приводу (предмету) та не претендує на вичерпне чи визначальне трактування теми. За обсягом та функціями есе подібно, з одного боку, до наукової статті та літературного нарису (з яким есе часто ототожнюють), а з іншого – до філософського трактату. Стилю есе притаманні образність, афористичність, парадоксальність, настанова на інтимну відвертість та мовну інтонацію. Перевага жанру в тому, що він певною мірою дає можливість реалізувати «політ думки», критично оцінити накопичене знання та запропонувати нестандартні ідеї з проблеми, що розглядається.

Головне завдання написання есе полягає в тому, щоб навчитися чітко, стисло та аргументовано викладати свою точку зору з тієї чи іншої проблеми, використовуючи категоріальний апарат соціології.

Есе допомагає ознайомитися з проблемою в усіх її проявах, «локалізувати» її в інтелектуальному (у тому числі теоретичному, історичному) просторі, а вже потім викласти особисті (можливо, критичні) погляди на проблему.

Якість есе залежить від таких взаємопов'язаних складових, як матеріал, який необхідно використовувати (конспекти прочитаної літератури, лекцій, особисті міркування); рівня його обробки (осмислення); аргументації.

Завдання, що стоїть перед автором есе – дати аналітичну відповідь, пояснення, чому відбувається той чи інший процес, спостерігається те чи інше явище, яким чином це відбувається.

Структура есе складається з таких компонентів.

– Вступ: суть та обґрунтування вибору теми, доцільність підходу, що використовується для аналізу; визначення термінів, які використовуватимуться.

– Розвиток теми: аргументоване розкриття теми на основі зібраного матеріалу.

– Висновки: узагальнення та аргументовані висновки з теми з визначенням галузі використання.

Під час написання есе доцільним є використання підзаголовків для позначення ключових моментів аргументованого викладання. Це дасть змогу не відхилятися від зазначеної мети. Необхідно підкреслити, що сама послідовність підзаголовків свідчить про логічність (чи її відсутність) у викладенні теми.

Важливо звернути увагу на силу аргументації, на те, чи достатньо наведених статистичних (емпіричних) даних, чи грамотно й ефективно вони використані. Під час написання есе необхідно пам'ятати, що не може бути абсолютно «правильних» чи «неправильних» думок, поглядів, підходів до аналізу обраного предмета (проблеми) дослідження. Важливіше, щоб заявлену автором позицію було добре аргументовано, щоб було продемонстровано обізнаність автора з проблеми, що розглядається, проаналізовано підходи, аргументи інших дослідників; продемонстровано здібність до розуміння, оцінки та встановлення зв'язку між ключовими моментами проблеми; вміння диференціювати аналітичні підходи та моделі їх застосування до емпіричного матеріалу, дискусії з принципових питань.

Специфічним та важливим різновидом есеїстики є критичне есе. Воно може бути присвячене критичному перегляду будь-якої концепції, конкретних положень теорії, висновків за дослідженнями тощо. Крім того, критичний погляд може бути спрямований на конкретні процеси, події або явища (наприклад, в соціології політики). Критичне есе спрямоване на демонстрацію оригінального та прискіпливого мислення, дозволяє автору довести здатність долати тиск авторитету, науковий інфантилізм. Формування критичного ставлення як до наукового надбання, так і до соціальної дійсності в цілому є обов'язковою умовою становлення самостійного, творчого наукового мислення.

Рецензія

Рецензія – це аналітична робота, присвячена фаховій оцінці наукового видання, статті, звіту, дисертації, курсової роботи та інших видів наукових праць. Написання рецензії потребує уважного вивчення тексту, що рецензується, виокремлення ключових елементів, визначення змістовних характеристик, формулювання та викладення власної позиції з приводу вивченого матеріалу.

Рецензія складається з:

- обґрунтування вибору тексту для рецензування;
- спочатку загальної, потім – конкретизованої характеристики змісту (мета, завдання, методи їхнього розв'язання, використані автором тексту, що рецензується);
- визначення ступеня реалізації завдань, адекватності застосованих методів;
- викладення позиції рецензента з приводу сильних та слабких сторін тексту з детальною аргументацією;
- висновок щодо рекомендації або застережень до застосування тексту у науковій та навчальній роботі, рівня та масштабу його цікавості для різних груп аудиторії.

Особливу роль під час написання рецензії, як і у випадку із критичним есе, відіграє здатність рецензента раціонально та критично оцінювати прочитане, проводити глибинний аналіз наукових текстів.

Обсяг конкретної рецензії визначається залежно від обсягу тексту, що рецензується. Але, як правило, рецензія на наукову статтю не повинна перевищувати 3–5 сторінок, рецензія на монографію чи навчальний посібник – 10 сторінок стандартного аркуша формату А4 (210x297 мм).

- Кегль 14 пг.
- Міжрядковий інтервал – 1,5.
- Стиль тексту – звичайний.
- Шрифт – Times New Roman.
- Поля ліворуч – 2 см, праворуч – 1 см, зверху і знизу – по 2 см.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ЗА ПРОГРАМОЮ КУРСУ

1. Історія виникнення, сучасний стан, перспективи розвитку демографії.
  2. Система знань про населення та її структура.
  3. Демографія – центральна частина системи знань про населення.
  4. Предмет демографії.
  5. Населення – центральна категорія системи знань про населення.
- Особливості поняття населення в демографії.
6. Структура системи демографічних наук.
  7. Різновиди руху населення.
  8. Головні поняття й категорії демографії.
  9. Сучасні демографічні дослідження в Україні: головні напрямки розвитку демографічної думки.
  10. Джерела демографічної інформації та їх класифікація.
  11. Переписи населення: характеристика, правила їх проведення, вимоги до перепису населення.
  12. Історія розвитку переписів населення в світі, в Україні.
  13. Поточний облік демографічних подій. Публікація статистичних даних.
  14. Реєстр населення, характеристика особливостей ведення реєстрів.
  15. Обстеження населення та їх класифікація.
  16. Характеристика темпів зростання чисельності населення в різних країнах світу.
  17. Поняття депопуляції.
  18. Основні типи структури населення. Демографічні та не демографічні структури населення.
  19. Структура населення за статтю та віком.
  20. Демографічне старіння населення: сутність, причини, види.
  21. Демографічне старіння та його економічні, психологічні, соціальні, політичні та інші наслідки. Старіння населення та задачі соціальної політики.
  22. Шлюбно-вікова структура населення.
  23. Шлюб, шлюбність і шлюбний стан.
  24. Шлюбний ринок, шлюбне коло, шлюбний вибір.
  25. Шлюбна та статева поведінка.
  26. Припинення шлюбу: овдовіння та розлучуваність.
  27. Сім'я та її життєвий цикл.
  28. Сім'я за умов глобалізації.
  29. Сім'я та хатнє господарство.
  30. Сім'я як соціальний інститут: характеристика, ознаки, функції.

31. Динаміка шлюбності в Україні у ХХ–ХХІ ст.
32. Сімейна політика держави.
33. Молода сім'я в українському суспільстві.
34. Народжуваність у демографічному вимірі.
35. Тенденції рівня народжуваності в світі, Україні, регіонах країни.
36. Демографічний перехід та демографічна революція.
37. Репродуктивна поведінка, репродуктивна установка, репродуктивна мотивація.
38. Репродуктивні цінності, потреби, установки, мотиви, норми.
39. Потреба в дітях як соціальна потреба особистості.
40. Концепції, які пояснюють причини масової малодітності в сучасному індустріальному суспільстві.
41. Смертність у демографічному вимірі.
42. Тенденції та фактори рівня смертності та середньої тривалості життя в світі, Україні.
43. Перехід до сучасного типу смертності.
44. Смертність за причинами смертності.
45. Динаміка смертності в Україні в ХХ–ХХІ ст.
46. Самозбережувальна поведінка: поняття та структура.
47. Історичні типи відтворення населення: архетип, традиційний, сучасний (раціональний).
48. Поняття міграції.
49. Міграція та відтворення населення.
50. Міграційна поведінка, міграційна установка, міграційна мотивація.
51. Молодіжна трудова міграція.
52. Види демографічних прогнозів.
53. Взаємозв'язок демографічного та соціального прогнозування.
54. Досвід демографічного прогнозування в Україні. Демографічні прогнози ООН.

ГЛОСАРІЙ

Аналіз демографічний – вивчення процесів зміни поколінь людей та факторів, що її визначають.

Бездітність – відсутність дітей у особи чи подружжя внаслідок відсутності народжень або смертності немовлят та дітей.

Безплідність – неспроможність людини чи подружжя до відтворення потомства, яка обумовлена або нездатністю чоловіка чи жінки до зачаття, або нездатністю жінки виносити та народити живу дитину.

Безшлюбність – невступ у шлюб протягом усього життя. Рівень шлюбності вимірюється часткою так званої остаточної безшлюбності, а саме часткою чоловіків чи жінок, які жодного разу не вступали до шлюбу до 50 років, або, інакше, у віковому інтервалі 45–49 років.

Відтворення населення – неперервне відновлення населення у результаті взаємодії народжуваності та смертності, яке відбувається в рамках історично визначених соціальних відносин.

Вік – період від народження до того чи іншого моменту життя. У демографії під віком розуміють повну кількість років в останній день народження.

Вікова структура населення – розподіл населення за різними віковими групами (наприклад, 0–14 років, 15–59 років).

Генетичний інтервал – час (звичайно у місяцях), який пройшов між вступом до шлюбу та народженням першої дитини чи між народженням дітей різної черги.

Гіпотетична когорта – когорта, яка штучно сконструйована на основі набору повікових коефіцієнтів демографічного процесу (народжуваності, смертності, шлюбності тощо) (звичайно для якогось року), які потім інтерпретуються як показники реальної когорти.

Демографічний процес – це послідовність однойменних подій у житті людей, яка має значення для зміни їх генерацій. Головні демографічні процеси – народжуваність, смертність, шлюбність, припинення шлюбу, міграції. Іноді демографічним процесом називають відтворення населення загалом або зміну чисельності всього населення в результаті народжувань і смертей, а також деякі демографічні явища. Демографічні процеси вивчають залежно від часу та віку, а також характеру їх перебігу в різних групах населення. Головною характеристикою демографічних процесів є їх інтенсивність, яку вимірюють частотою демографічних подій у генерації або в населенні.

Демографічна подія – це подія, яка відбувається з окремою людиною і яка має значення для зміни генерацій людей, зміни чисельності й структури населення, подружніх пар і сімей. Як правило, вона означає входження людини до тієї чи іншої групи населення або вибуття з неї. Одні демографічні події збільшують населення або кількість сімей, наприклад народження або укладання шлюбу, інші зменшують їх – смерть, розірвання шлюбу, треті, що полягають у переході з однієї групи населення до іншої, наприклад перехід з молодшої до старшої вікової групи, змінюють тільки його склад. До демографічних подій зараховують також випадки зміни місця проживання

(міграцію населення). Хоча демографічні події відбуваються з окремими людьми, в демографії їх розглядають як сукупності подій в усьому населенні або його групах, що відбулися за певний час. Послідовність однорідних демографічних подій утворює *демографічний процес*.

Демографічне явище – це значна зміна в чисельності й структурі населення або в демографічних процесах, яка справляє істотний вплив на характер зміни одних генерацій людей іншими. У широкому сенсі до демографічних явищ зараховують увесь історично змінюваний процес зміни генерації людей, у вузькому – ті чи інші зміни в окремих його компонентах. Проте точніше вважати демографічним явищем тільки такі зміни, які спричиняють істотні наслідки для відтворення населення. На відміну від демографічної події як одиничного акту, демографічне явище стосується населення загалом або великих груп людей; так, народження дитини – це демографічна подія, а зниження народжуваності або зростання смертності серед немовлят кваліфікують як демографічне явище.

Демографічний стан – це стан людини, який має значення для зміни генерацій людей, зміни чисельності й структури населення, подружніх пар і сімей. У демографічному аналізі життя людей розглядають як послідовність переходів з одного демографічного стану в інший, починаючи з народження (входження в населення) і до смерті (вибуття з населення). Для відтворення населення суттєвими є стан до шлюбу, в шлюбі, стан розлучення або овдовіння, перебування в сім'ї того чи того складу, для жінки – наявність народжувань тощо. Зміна демографічного стану – перехід з одного стану в інший – відбувається внаслідок демографічних подій.

Демографічна ситуація, або демографічна обстановка – це стан демографічних процесів, складу та розміщення населення в якийсь певний час (найчастіше того чи іншого року). Звичайно демографічну ситуацію розглядають стосовно країни загалом або її окремих частин чи регіонів. Через послідовність демографічних ситуацій, що змінюють одна одну, виявляють себе головні закономірності відтворення населення та його розселення. Інформаційною базою для характеристики та аналізу демографічних ситуацій є дані переписів населення, вибіркового соціально-демографічного обстеження, а також поточного обліку демографічних подій. На демографічну ситуацію впливають загальні тенденції розвитку населення та окремих демографічних процесів і структур.

Демографічна поведінка – це система взаємопов'язаних дій або вчинків, спрямованих на зміну або збереження демографічного стану суб'єкта. Суб'єктами демографічної поведінки є, як правило, окремий індивід, сім'я, мала група, набагато рідше – нація, населення регіону або певної території. Розрізняють демографічну поведінку в широкому та вузькому розумінні терміна. У першому випадку демографічна поведінка включає дії, пов'язані з відтворенням населення, його міграцією та соціальною мобільністю. У другому – тільки з відтворенням населення безпосередньо (з народжуваністю та смертністю) або опосередковано (зі шлюбністю та розлучуваністю).

Демографічна поведінка являє собою комплексний результат взаємодії фізіологічних та психологічних характеристик індивіда або їх сукупності, умов

його (їх) життєдіяльності, а також духовних норм і цінностей оточуючих його (їх) груп і суспільства загалом. У сучасній демографічній літературі частіше розглядають демографічну поведінку у вузькому розумінні слова. Загальноживаними є поняття шлюбної (матримоніальної) та репродуктивної поведінки, санітарної (вітальної) поведінки, міграційної поведінки.

Демографія вивчає переважно результати демографічної поведінки у вигляді змін шлюбності, народжуваності, розлучуваності, смертності в різних вікових групах і на різних територіях. Дослідження демографічної поведінки відіграють суттєву роль у визначенні головних напрямків демографічної політики суспільства.

Демографічна установка – психічний регулятор поведінки, схильність особистості, яка визначає узгодженість різного роду дій, зумовлених позитивним або негативним ставленням до тих чи тих демографічних подій у своєму житті, означає готовність до певного результату демографічної поведінки.

Демографічний прогноз – це науково обґрунтоване передбачення головних параметрів руху населення та майбутньої демографічної ситуації: чисельності, статево-вікової та сімейної структур населення, народжуваності, смертності, міграції, якісних характеристик населення.

Міжнародна класифікація хвороб і причин смерті – перелік найменувань хвороб, які прийняті медичною наукою на даному етапі її розвитку. Є нормативним документом для визначення причини смерті. Містить у собі 21 групу захворювань та причин смерті.

Народжуваність у демографічному вимірі – частота дітонародження у тій чи іншій сукупності населення. Береться до розрахунку також проміжок часу до якого ця частота належить, – як правило, календарний рік. Народжуваність – поняття перш за все статистичне. Вона виражена завжди тільки відношенням кількості народжених дітей (звичайно народжених живими) до тієї чи іншої кількості населення: його загальної кількості або тільки жінок, або жінок певного віку, або пошлюблених тощо.

Населення – природно-історично постала і неперервно самовідновлювана в процесі відтворення безпосереднього життя сукупність людей, головний матеріальний компонент людського суспільства.

Перепис населення – єдиний процес збору, узагальнення, оцінки, аналізу і публікації та розповсюдження демографічних, економічних та соціальних даних, які відносяться за станом на визначений час до всіх осіб у країні або до чітко визначеної частини країни.

Планування сім'ї – 1) прийняття та реалізація подружжям (індивідом) рішення про кількість дітей у сім'ї та строках їх народження; 2) діяльність державних та недержавних агенцій, спрямована на створення умов для досягнення кожною сім'єю бажаної кількості дітей у бажані строки.

Плодовитість – фізіологічна здатність чоловіка, жінки, подружжя до зачаття та народження дітей.

Розмір сім'ї – кількість людей, що входить у дане сімейне домогосподарство та пов'язаних одне з одним відносинами шлюбності, батьківства чи рідні.

Рух населення – поняття, яке виявляє зміни кількісних та якісних характеристик населення. Розрізняють природний, механічний та соціальний рух

населення. *Природний рух* населення містить у собі такі факти людської біографії, як народження, смертність, укладання шлюбу, розлучення й овдовіння. *Механічний рух* являє собою сукупність переміщень усіх різновидів індивідів або груп по території й приводить до зміни територіального розміщення населення. *Соціальний рух* відображає переходи індивідів з однієї соціальної групи до іншої, являючи собою сукупність усіх змін соціальних ознак людей.

Смертність у демографічному вимірі – це частота смерті у тій чи іншій сукупності населення. Як така смертність є статистичним поняттям. Її вимірюють відношенням кількості померлих до чисельності всього населення або його окремих груп, диференційованих за статтю, віком, соціальною приналежністю, територією.

Шлюб – форма відносин між людьми, яка санкціонується та регулюється суспільством, і визначає права та обов'язки людей по відношенню одне до одного та дітей.

Шлюбна народжуваність – народжуваність, яка розраховується тільки для жінок, які перебувають у шлюбі; усі показники народжуваності, в яких число народжень жінок, що перебувають у шлюбі, віднесено до їх чисельності. Дана категорія може включати також жінок, які перебувають у консенсуальних союзах.

Шлюбна поведінка – система дій та відносин між людьми у зв'язку з укладанням і припиненням шлюбів.

Шлюбний стан – стан особи стосовно інституції шлюбу, що встановлюється відповідно до звичаїв та правових норм країни. Шлюбний стан індивідів звичайно включає чотири градації: тих, хто ніколи не перебував у шлюбі; тих, хто перебуває у шлюбі; овдовілих, розлучених. У Всесоюзному переписі населення 1979 р. та вибірковому соціально-демографічному обстеженні населення 1985 року поряд з розлученими враховували й тих, хто розійшовся, тобто членів подружжя, зареєстрований або фактичний шлюб яких розпався без формального розлучення. У деяких країнах в особливі групи виокремлюють тих, хто перебуває у зареєстрованому та незареєстрованому шлюбі, або у першому чи повторному шлюбі; тих, хто проживає разом з чоловіком (жінкою) або окремо від нього (неї); тих, хто отримав офіційну санкцію суду на окреме проживання.

Шлюбність – усі процеси, що характеризують укладання та припинення шлюбів, або всю сукупність випадків зміни шлюбного стану. У поєднанні з процесами овдовіння та розлучуваності шлюбність визначає відтворення шлюбної структури населення.

Шлюбний ринок – умовне позначення системи співвідношень чисельностей різних груп шлюбоздатного населення. Шлюбна кон'юнктура, ймовірність укласти шлюб значною мірою визначена кількістю потенційних шлюбних партнерів у населенні та його статево-віковою структурою.